

AMINA ŠILJAK-JESENKOVIĆ
(Sarajevo)

KNJIŽEVNOST EGZILA I EGZIL U KNJIŽEVNOSTI: BOŠNJACI U TURSKOJ

Sažetak

Brojnost potomaka bošnjačkih iseljenika u Anadoliji potakla nas je da propitamo pitanje postojanja književnosti egzila u ovoj zajednici, kao i teme iseljavanja Bošnjaka u Tursku u književnim tekstovima.

U ovom radu donosimo biografske podatke autora bošnjačkog porijekla i ukazujemo na elemente književnosti egzila u njihovom djelu: Mehmet Ruhi Turan (1900–1981), Ahmet Cemil Miroğlu – Asri (1907–1971), Memduh Cumhur (1947–2018), Cemil Kavukçu (1955), Yavuz Bublik (1940). Također, u naš korpus uvrstili smo i romane *Gözüm Yaşı Tuna Selidir Şimdi Selme Findıklı* i *Cüda* Halila İbrahima Izgia - autora u čijim biografskim podacima ne nalazimo nikakve informacije o njihovom bošnjačkom porijeklu; međutim, u središtu spomenutih romana je priča o iseljavanju Bošnjaka u Anadoliju i Palestinu pod osmanskom upravom.

Priče o okolnostima koje su uvjetovale iseljavanje, o traumi napuštanja doma, drugosti, identitetu, nadi da će se vratiti, nostalgiji – više od stoljeća poslije, nakon gubitka i bosanskog jezičnog identiteta, progovaraju kroz književni tekst na turskom jeziku.

Ključne riječi: Bošnjaci u Turskoj, egzil i ponovljeni egzil, povratak, identitet, nostalgija

UVOD

Kada govorimo o književnosti Bošnjaka na turskom jeziku, danas u ovoj oblasti imamo ostvarene značajne rezultate znanstvenih istraživanja, obimnu bibliografiju knjiga, studija i radova, počevši od Bašagićevog pionirskog pothvata da svojom disertacijom znanstveno predstavi ovaj segment osmanskog i bosanskog književnog naslijeđa, preko znanstvenog opusa Mehmeda Handžića, Hazima Šabanovića, Smaila Balića, Fehima Nametka i potonjih bosanskohercegovačkih i turskih istraživača koji su se bavili ili se i danas bave književnošću Bošnjaka na turskom jeziku.¹ Zahvaljujući tim istraživanjima, kao i manje pouzdanim osmanskim tezkirama kao sekundarnim izvorima, znanstvena javnost, barem u širem okviru, može pratiti književno djelovanje Bošnjaka na turskom jeziku u kontinuitetu od XVI do početka XX stoljeća. Također, zahvaljujući istraživanjima Safeta Bandžovića,² Fahriye Emgili,³

¹ Ispisivanje ukupne bibliografije radova u ovoj oblasti zauzelo bi previše prostora. Otuda ćemo spomenuti samo nekoliko temeljnih naslova: Safvet-beg Bašagić, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*, Svjetlost, Sarajevo, 1986; Safvet-beg Bašagić, *Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj carevini*, Birotisak, Zagreb, 1994; Smail Balić, *Kultura Bošnjaka – muslimanska komponenta*, 2. dopunjeno izdanje, IPP R&R, Zagreb, 1994; Hazim Šabanović, *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, Svjetlost, Sarajevo, 1973; Fehim Nametak, *Divanska poezija XVI i XVII stoljeća*, Prilozi za istoriju književnosti Bosne i Hercegovine, Institut za književnost – Svjetlost, Sarajevo, 1991; Fehim Nametak, *Divanska književnost Bošnjaka*, Posebna izdanja, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1997; Fehim Nametak, *Pojmovnik divanske i tesavvufske književnosti*, Orijentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja XXVII, Sarajevo, 2007; Fehim Nametak, *Pregled književnog stvaranja bosansko-hercegovačkih Muslimana na turskom jeziku*, El-Kalem, Sarajevo, 1989.

² S obzirom na činjenicu da se radi o veoma plodnom autoru, uputit ćemo samo na nekoliko autorovih knjiga iz ove oblasti, u kojima se mogu pronaći opširnije informacija o iseljavanju Bošnjaka u Tursku: Safet Bandžović, *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2006; Safet Bandžović, *Bošnjaci i deosmanizacija Balkana – muhadžirski pokreti i pribježišta „sultanovih musafira“ (1683–1875)*, Vlastita naklada, Sarajevo, 2013; Safet Bandžović, *Deosmanizacija Balkana i Bošnjaci: ratovi i muhadžirska pribježišta (1876-1923)*, Vlastita naklada, Sarajevo, 2013; Safet Bandžović, *Bošnjaci i Turska: deosmanizacija Balkana i muhadžirski pokreti u XX stoljeću*, Vlastita naklada, Sarajevo, 2014.

³ Fahriye Emgili, *Yeniden Kurulan Hayatlar: Boşnakların Türkiye'ye Göçleri (1878-1934)*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2012, 520.

Tufana Gündüza,⁴ te nekolicine drugih autora, postavljeni su temelji za znanstveno utvrđivanje činjenica o nekoliko talasa iseljavanja Bošnjaka u Tursku, razlozima i povodima iseljavanja, polemikama vezanim za iseljavanja, administrativnim procedurama, politici raseljavanja, lokalitetima na koje su naseljene muhadžirske porodice, njihovom socijalnom statusu, kao i o zahtjevima za povratak u Bosnu ili preseljenje na druga područja Anadolije. Vrijedi spomenuti da je zahvaljujući etnografskom i folklorističkom radu Alije Nametka sačuvan trag o usmenoj književnosti u kulturnom pamćenju druge ili treće generacije muhadžira.⁵

Prisjetimo se činjenice da je već s prvim tendencijama iseljavanja, nakon što je „sultanovom voljom Bosna predata Austriji“, muhadžirluk postao jedna od centralnih tema u polemikama bošnjačke uleme i inteligencije, o čemu svjedoče brojni napisi u bosanskohercegovačkoj periodici iz tog vremena. Također, podsjetimo i na to da je u bosanskoj i bošnjačkoj književnosti austrougarskog, pa čak i međuratnog perioda, prisutna tema iseljavanja Bošnjaka u Tursku, od kratke priče „Izselio se“ (kasnije objavljenoj u zbirci *Pripovijesti iz bosansko-muslimanskog života*), kratke priče „Bolesnici“ i prvog bosanskohercegovačkog romana spisateljskog dvojca Osmana Đikića i Ivana Miličevića (Osmana – Aziza) *Bez nade*,⁶ *Razije*⁷ i „Danica je čekala mjeseca“⁸ Šemsudina

⁴ Tufan Gündüz, *Alahimanet Bosna – Bošnjakların Osmanlı Topraklarına Göçü*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2012, 240.

⁵ Alija Nametak, „Gledanje službene Turske na pjevanje narodnih pjesama u Bosni“, *Narodno stvaralaštvo - folklor (Beograd)*, 1962, sv. 1-4, 244-245; Alija Nametak, „Jedna neštampana pjesma o Smailagi Čengiću i tradicija o Čengićima“, *Rad XI-og kongresa SUŽFJ u Novom Vinodolskom*, 1964, 145-151; Alija Nametak, „Interpretacija epskih narodnih pjesama kod bosansko-hercegovačkih iseljenika u Turskoj“, *Rad XV kongresa Saveza udruženja folklorista Jugoslavije*, Jajce, 1968, 143-149; Alija Nametak, „O narodnim poslovicama sačuvanim kod naših iseljenika u Turskoj“, *Rad XVII kongresa Saveza udruženja folklorista Jugoslavije*, Poreč, 1970, 545-549; *Od bešike do motike – narodne lirske i pripovijedne pjesme bosansko-hercegovačkih Muslimana*, sabrao Alija Nametak, vlastita naklada, Sarajevo, 1970, 232.

⁶ Osman Aziz, *Ago Šarić/Bez nade*; Izabrana djela, Knjiga I, Biblioteka „Kulturno naslijeđe“, Svjetlost, Sarajevo 1980, v. Muhsin Rizvić, „Osman Aziz na raspuću dva svijeta“, 7-43.

⁷ Šemsudin Sarajlić, „Razija“, *Behar* VII/1906 (objavljivano u nastavcima od broja 7 do broja 22), te kao posebno izdanje 1908. godine.

⁸ Šemsudin Sarajlić, „Danica je čekala mjeseca“, *Gajret* IV/1911, u nastavcima od broja 1 do broja 4.

Sarajlića, *Pod drugim suncem*⁹ Hifzija Bjelevca... S obzirom na to da je tema muhadžirluka u Tursku bila toliko prisutna u bosanskim intelektualnim i vjerskim krugovima, da se u tolikoj mjeri ozrcalila u književnosti „onih koji su ostali“, s obzirom na brojnost bošnjačke muhadžirske populacije i doprinos koji su Bošnjaci dali osmanskoj književnosti, bilo bi za očekivati da će se u prvoj generaciji muhadžira pojaviti autori koji će kroz fiktionalne i nefiktionalne forme na bosanskom ili turskom jeziku stvoriti temelje bošnjačkoj komponenti književnosti egzila u najširem smislu. Budući da je bosanska književna i intelektualna elita austrougarskog, pa i međuratnog perioda pomno pratila kulturna i književna zbivanja u Turskoj, što je vidljivo iz periodike preporodnog i međuratnog perioda, pretpostavljamo da bi i u periodici ostao zabilježen pokušaj književnog oglašavanja naših muhadžira. Koliko god da smo se trudili pronaći bilo kakav trag o književnosti i književnicima egzila među bošnjačkim muhadžirima u Turskoj, bilo kroz razgovore s potomcima muhadžira, iščitavanje leksikona s biografijama pisaca, iščitavanja djela autora rođenih na područjima naseljenim bošnjačkim stanovništvom, dugo nismo uspijevali doći ni do kakvih saznanja o tome da li su se Bošnjaci doseljeni u Tursku književno oglašavali i da li je to doseljavanje književno tematizirano.

Stoga se nužno nameće pitanje da li je odsustvo književnog djelovanja bošnjačkih muhadžira u Turskoj rezultat dobrovoljne asimilacije u novoj domovini, rezultat odsustva svijesti o teritoriji (Bosni) kao domovini naspram države (jer, prvi val muhadžira se iselio u granice Osmanske države, čiji je formalni nasljednik Republika Turska), rezultat pritiska države koja ih je primila, ili se pak radi o nesigurnosti u dostatnost jezičnih kompetencija potrebnih za književni izraz, bilo da se radi o maternjem bosanskom ili o naučenom turskom jeziku. S druge strane, na osnovu terenskog istraživanja, uočili smo da su, osobito kada se radi o bošnjačkim enklavama diljem Turske, potomci bošnjačkih muhadžira do kraja 20. stoljeća u usmenom pamćenju čuvali jezik, djela usmene narodne književnosti, porodične predaje o muhadžirluku, kulturu ishrane, običaje ponesene iz Bosne. Obrazovni sistem, elektronski i printani mediji, migracije iz ruralnih u urbane sredine, biranje bračnih partnera izvan bošnjačkih zajednica, uz faktor vremena, bitno su doprinijeli gubljenju identitarnih obilježja Bošnjaka, najprije jezika, što, kako zaključujemo na osnovu naših terenskih obilazaka, od samog kraja 20. stoljeća sve više dolazi do izražaja. Za razliku od književnosti arapskih

⁹ Abdurezak Hifzi Bjelevac, *Pod drugim suncem*, BH Most, 1998.

iseljenika u SAD, čiji se predstavnici već u prvoj generaciji književno oglašavaju i to na arapskom jeziku,¹⁰ bošnjački iseljenici u Osmansku državu ostat će gotovo nevidljivi kroz književno djelovanje, da bi na svoje bošnjačko porijeklo ukazali ili se književnošću egzila, kako ćemo to iz ovog rada vidjeti, oglasili njihovi potomci u Republici Turskoj više od stoljeća nakon iseljavanja, i to na turskom jeziku.

U tom smislu ovaj rad predstavlja pionirski pokušaj da se otvore pitanja književnosti egzila i književnosti o egzilu Bošnjaka u Turskoj. Kako je naš istraživački korpus dao puno više podataka nego što možemo iznijeti u jednom radu, mi ćemo se osvrnuti na osnovne podatke o autorima i njihovim djelima koje smo uvrstili u naš korpus, te na osnovna obilježja književnosti egzila i egzila u književnosti. Pored nekolicine autora o čijem bošnjačkom porijeklu imamo pouzdane podatke (bilo iz zapisa u njihovim djelima o kojima ovdje govorimo, bilo iz biografija koje daju u svojim knjigama, bilo iz nekih drugih izvora), u korpus smo uvrstili i dva suvremena romana na turskom jeziku, u kojima je u središtu sudbina bošnjačkih porodica koje iseljavaju u Tursku.

BILJEŠKE O AUTORIMA DJELA IZ ISTRAŽIVAČKOG KORPUSA

U ovom poglavlju ćemo predstaviti autore čija smo djela imali u istraživačkom korpusu, donijeti njihove biografije i spomenuti njihova najznačajnija djela, ali i ukazati na znakovite razlike između autora u čijim djelima kroz autoreferencijalne podatke pronalazimo priču o egzilu, one koji u predgovoru ili uvodu svoga djela ističu kako su njihovi preci bili sudionici egzila Bošnjaka, autora koji sami prešućuju tu činjenicu premda u njihovom djelu opažamo elemente književnosti egzila, te autora o čijem bošnjačkom porijeklu nemamo nikakvih podataka, ali sadržaj njihova djela uvrštenog u korpus nam se nameće važnim za našu temu. Otuda i same biografije odabranih autora predstavljaju integralni dio priče o identitetu – pomirenosti ili podvojenosti identiteta kod potomaka bošnjačkih muhadžira u njihovoj novoj domovini – Turskoj, te njihovom odnosu prema zemlji njihova porijekla. Kako kod najranije spomenutih autora ne nailazimo na obiman korpus teksta s elementima književnosti

¹⁰ Šire vidjeti: Esad Duraković, *Poetika arapske književnosti u SAD*, Arabica, ZID, Sarajevo, 1997, 317.

egzila, to uz njihove biografije ukazujemo na elemente uočene u njihovoj pisanoj ostavštini.

Mehmet Ruhi Turan - Sari Hoca

Najstariji autor bošnjačkog porijekla o kojemu smo pronašli podatke je Mehmet Ruhi Turan, u narodu poznat kao Sari Hoca (plavi hodža, žuti hodža) rođen u İnegölu (blizina Burse) 1316. H. (1900) godine. Smatra se jednim od značajnijih vjerskih učenjaka perioda osnivanja Republike Turske, perioda zabrane rada medresa, tekija, upotrebe i izučavanja arapskog jezika kao jezika teoloških disciplina. U strahu da će se u Turskoj izgubiti izučavanje klasičnih islamskih disciplina, Turan izvaninstitucionalno obučava imame, a kako je zabranjeno štampanje i distribuiranje literature o morfologiji, sintaksi, retorici, semantici i stilistici arapskog jezika, kako bi svojim učenicima priskrbio udžbenike za navedene oblasti, Turan sam piše i umnožava priručnike za navedene discipline. Pored toga, u njegovoj pisanoj ostavštini su i tumačenja teksta *Alaka*, jednog djela iz oblasti logike, tumačenje dva djela iz oblasti akaida, komentar jednog i tumačenje jednog djela iz oblasti usul-i fikha.¹¹ Nama je posebno zanimljivo njegovo posljednje djelo, objavljeno 2019. pod naslovom *Notlarım* (Moje bilješke), koje je arapskim pismom napisao potkraj života, iskopirao u desetak primjeraka i podijelio svojim prijateljima. Njegov unuk koji je priredio ovo izdanje u predgovoru navodi da je Turan odbio njegov prijedlog da se ovo djelo objavi za njegova života, jer će „zbog lektorskih intervencija i zamjene/turciziranja nekih leksema djelo prestati biti njegovo.“¹² Djelo je iz oblasti tesavvufa, a sadrži četiri poglavlja. U prvom poglavlju pod naslovom „Terceme-i Hal“, iza besmele, hamdele, salavata i molitve za svoje dede, nane i roditelje na arapskom, Turan na turskom jeziku navodi autobiografske podatke, što mi donosimo u prijevodu na bosanski jezik:

Molim se za svoje pretke i rodbinu čija je domovina bila nekadašnja pokrajina Osmanske države, Bosna Sarajevo, a koji su preselili i prepušteni Božijoj milosti i oprost. Molim Boga da im u vječnom životu dade oprost. Moj rahmetli otac je Selim Derviš-beg, sin Sulejman-bega iz roda u Bosni čuvenih spahija Durakbegovića (Durakbeyzade). Otac je 1308. godine po

¹¹ Mehmet Ruhi Turan, *Notlarım*, Hazırlayan Mehmet Ruhi Yılmaz, Emin Yayınları, Düşünce Kitabevi, Bursa 2019, 10-11.

¹² Isto, 11-12.

solarnom kalendaru učinio hidžru iz Bosne koju je tada okupirala Austrija, i došao u Anadoliju, te se nastanio u kasabu İnegöl kod Burse. Tu se bavio sahačijskim zanatom koji je naučio od svoga oca. Kada mu je umrla žena koja je s njim došla kao muhadžirka, ponovo se oženio i formirao porodicu sa Habiba-hanumom, kćerkom opančara majstora Saliha, koji je također došao kao muhadžir iz Travnika u Bosni, i koji je nastojao preživljavati od pravljenja opanaka. Neka im se Allah svima smiluje.

Ja sam rođen 1316. godine po solarnom kalendaru, i dijete sam one muhadžirke Habibe. (...) Kada sam ušao u šestu godinu, ponovo smo svi porodično otišli u muhadžirluk iz İnegöla i naselili se u kasabu Beyce, središte kadiluka Adrinaz, novog imena Orhaneli. Bila je to mala, tiha kasaba, opet u blizini Burse. Tamo nije bilo sahačije, ali postojala je ibtidaija, ruždija i medresa, i imali su učitelje, muderrise i muftije, te se moj stariji brat Abdulhalim odmah upisao u medresu i počeo školovanje. A mene su poslali u mekteb-i ibtidaiyye...“¹³

U daljem tekstu autor detaljno govori o svom školovanju, predmetima koje je izučavao, a posebno s poštovanjem i zahvalnošću spominje svog učitelja šerijatskih znanosti koji je „radio po svom znanju“, Murata bin Ibrahima Bjelopoljaka.¹⁴ Na samom kraju ovog poglavlja autor se ne potpisuje kao Mehmet Ruhi Turan, već kao Mehmet Ruhi, sin Bosanca majstora Derviš Selima.¹⁵

Ahmet Cemil Miroğlu - Asrî

Dok je Turan (umro 1981) svoj radni vijek provodio u selu Büyükorhan (do 1940), a potom u kasabi Dursunbey, gdje je službovao kao imam, dotle je na drugoj strani hijerarhijski polariziranoga turskog društva, u elitnim intelektualnim i diplomatskim krugovima djelovao naš drugi autor, Ahmet Cemil Miroğlu (Asrî, 1907-1971), o čijem bošnjačkom porijeklu saznajemo iz podataka koje o njemu daje njegov unuk, Njegova ekselencija Ahmet Cemil Miroğlu, danas ambasador RT u Keniji. Po godini rođenja, možemo pretpostaviti da pripada prvoj generaciji u Turskoj rođenih iseljenika s Balkana. Poeziju u aruz metru pisao je pod mahlasom Asrî, iskazao se i kao književni prevodilac s francuskog i s ruskog, a već od 1930. angažiran je kao diplomata Republike Turske u ambasadama u Moskvi, Teheranu, Kartumu i Beogradu. On u svojim

¹³ Isto, 15-16.

¹⁴ Isto, 17.

¹⁵ Isto, 24.

stihovima ne govori o svom muhadžirskom porijeklu, već uz podatke o datumu rođenja i školovanju u svojoj biografiji (do 1947) u uvodu *Divana* navodi da mu se djed zvao Mustafa Ratib, a otac Muhamed Adnan,¹⁶ dok njegov unuk dopunjava ove podatke informacijama da je porodica Ahmeta Cemila Miroğluua po očevoj liniji u Istanbul doselila iz Sarajeva, da je njegov otac Muhamed Adnan bio inženjer brodogradnje, dok je majka bila iz porodice koja je doselila iz Konstance (Rumunija).¹⁷ Premda je prva Miroğluova zbirka poezije u silabičkom metru pod naslovom *Yalvaran Dağlar* objavljena 1934,¹⁸ dakle na početku njegove diplomatske karijere, prvi nama poznati spomen njegovog muhadžirskog porijekla susrećemo u magistarskom radu Büyükarlanove, kako smo već naveli, na temelju iskaza njegovog unuka. Da li je tuđinu o kojoj Miroğlu pjeva u svojoj prvoj zbirci moguće tumačiti kao izraz njegove nostalgije u vrijeme diplomatskog službovanja, kako to pretpostavlja Büyükarlan, ili je to tuđina o kojoj pjeva muhadžirsko dijete, ili pak tuđina gnostika duboko vezanog za ezelsku domovinu.

*Miroğlu, samotinja je smrt, izgleda
Sve kuda hodiš na mezar podsjeća
Svaka bijela što s' u kosi pomilja
Trag je biča kojim bije tuđina.*¹⁹

Miroğlu je za diplomatske službe u Teheranu pod pjesničkim imenom Asrî sačinio divan pjesama u aruz metru, a iz tog djela, vezano za našu temu, pažnju nam je privukao gazel – paralela na jedan Fuzulijev gazel iz kojeg posuđuje prvi i zadnji polustih:

¹⁶ *Asri Divanı* yazma nüshası, Ankara Milli Kütüphane, 06 Mil Yz FB562, vr. 1a-3b., prema Hülya Büyükarlan, *Asrî Divanı (İnceleme-Metin)*, Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Eski Türk Edebiyatı Bilim Dalı, neobjavljeni magistarski rad, Manisa 2015, 7.

¹⁷ Isto, 8. U nadi da ćemo dobiti više podataka o porijeklu pjesnika Asrîja, godini iseljavanja iz Bosne ili prezimenu koje je porodica nosila u Bosni, u junu 2019. stupili smo u kontakt s njegovim unukom, Nj.e. Miroğluom, koji je u trenutku naše prijepiske bio na dužnosti ambasadora RT u Keniji, ali nismo uspjeli dobiti nikakve nove podatke.

¹⁸ Isto, 10.

¹⁹ Isto; u izvorniku: *Miroğlu! Yalnızlık ölümmüş meğer/ Mezara benziyor gezdiğin her yer/ Saçında beliren beyaz çizgiler/ Gurbetin vurduğu kırbaç izidir*. U daljem tekstu, kako bismo uštedjeli na prostoru, citate iz djela našeg korpusa donosit ćemo samo u našem prijevodu na bosanski jezik, a u napomeni ili u zagradi uputiti na turski izvornik.

- 1 *“Ne predaji dušu boli zbog ljubavi, jer je ljubav za dušu pogubna”
Hajde sada, pa svom srcu steci ljubav što je druga, drugačija*
- 2 *Ne bud’ leptir pokraj svake vatre, da te svaka vatra sagorijeva
U tvom srcu nek se žari plamen, nek ti ljubav bude domovina*
- 3 *Za napredak, sreću domovine stoljeća su mnoga uložena
Kad s’ odrekneš domoljublja, propast zemlje počinje tog trenu*
- 4 *Građanin je ko se domovini iskreno i bezrezervno preda
Čije srce kuca spram radosti i spram tuge što je čuti zemlja*
- 5 *Na tlu sve što ima i što je pod tlima to je jedno gdje je domovina
U to čvrsto vjeruj, i učini sve da u to vjeru ima tvoja okolina*
- 6 *Na svijeta oba njojzi slične nema, domovina jeste jedna i jedina
Kad ko za raj pita, ak’ odgovor ima, ti slobodno reci to je domovina*
- 7 *Tvoje selo rajem nazvao je Asrî, o dušo voljena
„Nemoj se prevarit, jer sigurno laž je riječ pjesnikova“²⁰*

Koji je to fizički ili metafizički prostor koji Asrî smatra domovinom? Svakako to je fizički prostor, jer da je pjevao o metafizičkoj, ezelskoj domovini, ne bi mogao reći da su za njen napredak i sreću uložena mnoga stoljeća, niti da njena propast počinje odricanjem domoljublja. On i pozicijom i retorikom slavi mladu Republiku, a čini se za propast – što je iz njegove perspektive moguće i gubitak teritorija sa kojih su potekli njegovi preci, prvim uzrokom smatra odsustvo patriotizma. Objekt ljubavi je domovina, a jedinstvo – jedinstvo zemlje, i svega što pod njom leži i na njoj se kreće. Ideju tesavvuvske ljubavi, Jedinstva Bitka i gnoze iz klasične divanske poezije, na prvi pogled, kod Asrîja je zamijenila ideja patriotizma i unitarističke kemalističke Turske. No, sintagma da su „za napredak i sreću (domovine) uložena mnoga stoljeća“ teško da bi se mogla odnositi na Republiku Tursku, jer tada mlada Republika bila je u opreci spram bivše, teritorijalno šire i politički sasvim drugačije države u čiji se napredak i sreću ulagalo stoljećima, a kojoj je po svome porijeklu pripadao. To nas dovodi do pitanja da li je Asrî i tuđinu u koju je došao ne kao izgnanik, ne kao radnik u borbi za golu egzistenciju, nego kao diplomata, dakle privilegovani član društva, koristio kao pokriće

²⁰ Isto, izvornik u latiničnoj transkripciji 161-162.

da pjeva o nekoj drugoj tuđini, o domovini koju su njegovi roditelji izgubili?

Memduh Cumhur

Na svoje bošnjačko porijeklo će u svojoj biografiji, ali i u pjesmama, ukazati i Memduh Cumhur²¹ (İnegöl 1947 – Istanbul 2018), farmaceut, sufija, kao vokalni interpretator i kompozitor vjeran duhovnoj i profanoj klasičnoj turskoj muzici, pjesnik i satiričar. Premda je poeziju objavljivao u časopisima *Yüzakı*, *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, *Türk Edebiyatı*, štampane su svega dvije zbirke njegovih pjesama *Tuna ile Hasbihal*²² i *Vuslat*.²³ Premda se radi o obimom nevelikom autorskom opusu, čini nam se značajnim napomenuti da je određeni broj njegovih pjesama u formi gazela, destana, kit'e i šarkije uglazbio jedan od najvećih teoretičara i kompozitora klasične turske muzike u 20. stoljeću, Çinuçen Tanrıkorur (1938–2000),²⁴ te da je neke njegove tekstove uglazbio i najveći živi autoritet u ovoj oblasti, prof. dr. Alaettin Yavaşca (1926).²⁵ Cumhur će u svojoj biografiji istaći da je “rođen u İnegölu 1947. kao dijete u porodici muhadžira iz Bosne i Hercegovine. Osnovnu školu i nižu gimnaziju završio je u İnegölu, srednju školu u Bursi, a studij farmacije na Univerzitetu u Istanbulu. Kao vokalni interpretator na Radiju Istanbul (1966–1976) stekao je status državnog umjetnika.”²⁶ U obje zbirke poezije formom je ostao vjeran aruzu, ali i klasičnim formama silabičkoga

²¹ Džumhur iz Konjica. Kako smo u privatnoj prepisci saznali od rahmetli Memduha Cumhura, jedan od njegovih predaka je bio imam Tekijske džamije u Konjicu.

²² Memduh Cumhur, *Tuna ile Hasbihal*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul, 2012, 92.

²³ Memduh Cumhur, *Vuslat* (zbirku nakon autorove smrti u vlastitoj nakladi objavili sin Kerem i kćer İrem), İstanbul, 2019, 160.

²⁴ Hüsn Aleminde Yokmuş Ezelden Hicabımız (gazel), Niyaz Gazeli (Alem icre ademoğlu haşredeki surgunde mi?), Tuna'yla Hasbihal (Bugun yavaş yavaş ak, coşup da donme sele), Umre Gazeli (Ümmidimiz şefa'atidir nur-ı alemin), Alemde ta Ezelden İlahi Nefesti Can, Ayrıldığımızda Sonbahar'dı Gönüm Gecesinde Gündüzünde, Bir Devridir Gelip Geçen ömrün ki neyleyim, Bir Şafak Vakti Ordular Coşarak Çıktılar Orta Asyada Sefere, Bir Ürperiş Aheste Sararken Tenini, Bosna'daki bir Bayram Sabahı Rüzgar Amansız Bugün i mnoge druge. Uporište: <https://divanmakam.com/wiki/memduh-cumhur.4491/>

²⁵ Deniz ufkunda güneş sırta burunmuş gidiyor (Kıt'a), Bir an bile istemem cihanı, Gönül Çıkar Gelir Yarın Yoluna, Şehnazla Gönül Kabesi Devletle Midir; Uporište: <https://divanmakam.com/wiki/memduh-cumhur.4491/>

²⁶ Memduh Cumhur *Tuna ile Hasbihal*, nepaginirana stranica prije predtitulne.

metra turske narodne književnosti (*koşma* i *mani*). U poeziji (objavljenoj u njegovim zbirkama, u kojima nisu zastupljene satire) Cumhur pjeva o tesavvufskoj ljubavi, ezoterijskoj domovini, o poslaniku Muhammedu, a. s., i njegovoj porodici, pjeva elegije o Kerbeli, referira se na osmanske divanske pjesnike,²⁷ ali pjeva i o ovosvjetskoj ljubavi, ženi, majci, djeci, o gradovima u kojima uživa, o slavnoj povijesti Osmanlija, a njegovo oduševljenje osmanskom kulturom i poviješću nekada se pretvara u neosmanski romantizam.

Na primjeru dviju Cumhurovih pjesama iz zbirke *Tuna ile Hasbihal*, ukazat ćemo na autorov odnos prema domovini njegovih djedova.

*GRAD IZ SNOVA*²⁸

*Dugo već čeznem za djedova domovinom drevnom
S tom čežnjom odavno nižem dan za danom
Pa s večeri svježe odlutah pogledom
I prohodah u snu toplim Sarajevom
S jedne se munare ezan svud razliježe
Turbe Husrev-bega u cvijeću b'ješe
Što ne vidjeh dugo, ukaza se redom
Prije čet'ri vijeka, u vremenu davnom
Naš je duh posvuda, nad svakom mahalom
U svaki pust kutak ušli svakim čuvstvom
Rasula se vedra lica obasjana nurom
I smaragdna tijela skrivenim prostranstvom
San što sam ga snio zrači nekim dobrom
Makar i san bio – s precima se sretom
Al' mi danje svjetlo na san baca veo
Bože, Ti pretvori sânak u sretan sastanak!*

²⁷ Iz ovog Cumhurovog pjesničkog opusa objavili smo izbor pjesama u prijevodu na bosanski jezik, v. *Kelamu'l-Şifa*, XIII, 1439/2018, 52-53-54, 199-202.

²⁸ Memduh Cumhur, *Tuna ile Hasbihal*, 85. Pjesma prvi put objavljena u časopisu *Yüzakı*, 45/novembar 2008, 28. U izvorniku: *RU'YA ŞEHİR; (Mefûlü failatü mefailü failün) Ecdadın eski yurdunu çoktandır özlerim / Çoktan bu özleyişle geçer günlerim, yine / Akşam serinliğinde dalıp gitti gözlerim, / Rü'yada gittim içli Saraybosna şehrine / Yükseldi bir minareden engin ezan sesi / Husrev Bey'in çiçekler içindeydi türbesi / Bir bir göründüler nice dir görmediklerim / Her şey dönünce dört asır evvelki haline. / Çepçevre ruhumuzla donanmış mahalleler, / Her duygumuzla girmişiz en kıyту semtine. / Birden dağıldılar gülüşen nurlu çehreler / Zümrüt bedenleriyle görünmez bir engine, / Bir müjdenin habercisidir gördüğüm düşüm, / Rü'ya da olsa çok şükür ecdadı görmüşüm. / Lakin günün ışıkları rü'yamı perdeler, / Tanrım, çevirdin uykumu vuslat sevincine.*

Uobičajena je čežnja za zavičajem, za prostorom koji predstavlja ishodišnu tačku duhovnog ili fizičkog postanja. To je za subjekta poznat, viđen, osviješćen prostor, bio on metafizički ezelski, iskonski zavičaj, ili prostor koji subjekt vezuje za djetinjstvo, za prve spoznaje i radosti, koji u njemu priziva osjećaj zaštićenosti. Za Cumhura je objekt čežnje domovina njegovih djedova, čežnja u kojoj autor provodi život. U susret domovini vodi ga snoviđenje – koje je za sufiju izravna božanska intervencija (a s obzirom na autorov životopis, kao i na sadržaj njegovih drugih pjesama, mi čitanju Cumhurove poezije pristupamo cijeneći to bitno obilježje njegovog identiteta). I upravo tu, Cumhur „čuje“ kako se Sarajevom, kao središtem domovine njegovih predaka, razliježe ezan – poziv na molitvu. Turbe Husrev-bega u cvijeću, otkrivanje tajni, vizije sedimentiranog u četiri stoljeća, vode pjesnika do identifikacije s prostorom; on u svakom, i najzabačenijem kutku osjeti duh onoga čemu po svome biću pripada. Cumhur „vidi“ kako su se skrivenim prostranstvom rasula nasmiješena lica obasjana božanskim svjetlom i njihova smaragdna, hidrovska tijela – duše bogougodnika, evlija, koji su u minulim stoljećima služili Bogu u ovom gradu i zemlji. Njegov san je navješćenje dobra – i makar da je samo metafizički, pjesnik u tom snu susreće svoje pretke. I premda „danje svjetlo“ kao simbol fizičke stvarnosti – datosti u vremenu i prostoru postavlja zastor na san, autor polustihom *Tanrım, çevirdin uykumu vuslat sevincine* – što bi u doslovnom prijevodu značilo: Bože, Ti si moj san (osvjedočen sam u to) pretvorio u radost sastanka (susreta s Tobom) – potcrtava značaj svog metafizičkog putovanja gradom i njegovom poviješću u svom fizičkom i metafizičkom svijetu. Od gramatičkih sredstava (prezent na –dı, kojim govorni subjekt izražava potpunu prisutnost i osvjedočenost u izvršenje prošle radnje izražene ovim perfektom), do leksičkih (upotreba termina vuslat – sastanak, sjedinjenje s Bogom), ovdje autor naglašava kako i to metafizičko putovanje u domovinu predaka, uživljavanje u njenu duhovnu povijest kroz stoljeća u njemu stvara radost upotpunjenja, ravno radosti sjedinjenja s Bogom.

*OŽALOŠĆEN GRAD*²⁹

*Bajramsko jutro u Bosni, vjetar bez milosti
 Krvlju rude zore, suncem ne rumene
 Svaki kut, do neba, tuga obuhvati
 U starom šadrvanu voda tihne, tihne...
 Vjetar ne poznaje ni stare platane
 Sa stablima što im već se gube sjene
 Grad predugo žâlan, baš k'o moje srce
 Kol'ko te junaka nav'jek napustilo
 Da ne zgasne iman, svjetlo oka gaslo
 Zadnji čin mahšera na svijetu – posljednje je svjetlo
 Šehidi po putu svud se rune puni za milošću čežnje
 Žubor šadrvana pretvara se sada u odraze svjetla
 I dok sjena tuge svuda oko sebe Bosnu obavija
 Na bajramsko jutro, iščekuje i nas, nas kurbane.*

Sasvim je jasno da u ovoj elegiji Cumhur opjevava događaje iz novije historije Bosne – period agresije zgusnut u jedan dan – dan Bajrama suprotstavljen užasima koje bosanski narod doživljava, te uspostavlja vezu između Bajrama – najvećeg islamskog blagdana i kurbana – žrtve, uključujući i sebe u skupinu onih koji čekaju svoj red da postanu žrtve pokolja, izražava svoju pripadnost skupini potencijalnih žrtava i, istovremeno, naroda koji preživljava teške trenutke rata.

Cemil Kavukçu

Cemil Kavukçu rođen je u İnegölu kod Burse 1951. godine. Osnovnu školu i nižu gimnaziju završio je u rodnom gradu, školovanje u višoj

²⁹ Memduh Cumhur, *Tuna ile Hasbihal*, 87. Pjesma je prvi put objavljena u časopisu *Yuzaki*, 46, Decembar 2008, 23. U izvorniku: *MAHZUN ŞEHİR (Müfteilün müfteilün müfteilün failün) Bosna'da bayram sabahı, rüzgar amansız bugün, / Gün ağarırken güneşin rengi değil, kan gelir. / Göklere dek her yeri baştanbaşa kaplar hüznün. / Eski şadırvanda sular gitgide sessizleşir. / Rüzgara biganeleşir yaşlı cinarlar bile, / Gölgesi kaybolmaya yüz tutmuş ağaçlar ile, / Hayli zamandan beri gönüm gibi mahzun şehir. / Sonsuza dek senden uzaklaştığı gün, kaç erin, / Gözlerinin nuru söner sönmesin iman diye. / Son ışık alemdeki son perdesidir mahşerin. / Şevk ile düşmekde şehitler yola güfran diye, / Nurlu tecellilere dönmekde şadırvan sesi; / Bekliyor etrafını sardıkça hüznün gölgesi / Bosna'da bayram sabahı bizleri kurban diye.*

gimnaziji (liceju) počeo je u Pertevniyal Lisesi u Istanbulu, da bi srednjoškolsko obrazovanje završio u rodnom İnegölu, a potom završio studij geofizike na Univerzitetu u Istanbulu (1976). Profesionalnu karijeru je proveo u Institutu za rudarska i tehnička istraživanja u Ankari, odakle je i umirovljen. Bio je jedan od urednika u izdavačkoj kući Can Yayınları, koja je od 1990. njegov ekskluzivni izdavač. Književnu karijeru počinje 1980. objavljivanjem prvih pripovjedaka, da bi već od 1985. stekao popularnost, a njegove pripovijetke dobile značajno mjesto u književnoj periodici tog vremena. Niti u jednoj od njegovih biografija i enciklopedijskih bilježaka nije naglašeno da potječe iz porodice koja je doselila iz Bosne; međutim, prilikom susreta s autorom i drugim članovima porodice Kavukçu iz İnegöla, od kojih su neki do danas sačuvali i bosanski jezik, saznali smo da su potomci sarajevske porodice Kaukčija koja je u İnegöl doselila neposredno po austrougarskoj okupaciji.

Radi se o veoma plodnom i priznatom autoru, o čemu govori veliki broj značajnih književnih nagrada.³⁰

³⁰ Prvu zbirku pripovjedaka *Pazar Güneşi (Nedjeljno sunce)*, objavljuje 1983, potom slijede *Patika (Staza)*, 1987) i *Temmuz Suçlu (Juli je kriv)*, 1990), (*Patika i Temmuz Suçlu* će ponovo objaviti u jednom svesku 1998), *Yalnız Uyuyanlar İçin (Za one koji sami spavaju)*, 1996), *Uzak Noktalara Doğru (Prema dalekim odredištima)*, 1996), *Bilinen Bir Sokakta Kaybolmak (Izgubiti se u poznatoj ulici)*, 1997), *Dört Duvar Beş Pencere (Četiri zida i pet prozora)*, 1999), *Gemiler de Ağlarmış (I lađe plaču)*, 2001), *Başkasının Rüyalari (Tuđi snovi)*, 2003), *Selo'nun Kuşları (Seline ptice)*, 2004), *Nolya* (2005), *Mimoza'da Elli Gram (Pedeset grama u Mimozi)*, 2007), *Tasmalı Güvercin (Golub s uzicom)*, 2009), *Hav Hav Kardeşliği (Av-Av bratstvo)*, 2010), *Düşkaçiran (Ono što razbija snove)*, 2011), *Aynadaki Zaman (Vrijeme u ogledalu)*, 2012), *Üstü Kalsın (Zadrži kusur)*, 2014), *O Vakit Son Mimoza (Tad su posljednje mimoze)*, 2015), *Maviye Boyanmış Sular (Vode obojene u plavo)*, 2016), *Yüzünüz Kuşlar Yüzünüz (Plivajte, ptice, plivajte – novela)*, 2017), *Balyozla Balık Avı (Ribolov s maljem)*, 2019). Njegove priče su zastupljene i u književnom omnibusu petnaesterice odabranih prozaista, pod naslovom *Fırat'a Karışan Öyküler (Priče koje se ulijevaju u Eufrat)*, izdanje s ilustracijama Tana Orala, priredio Nezih Başgelen, 2000), u zbirka *On Üç Büyülü Öykü* (2002), *Yalancı Öyküler* (2003), *Bir Tersine Yürüyüş (Hod u kontru)*, 2006), *Can Öykü Antolojisi – 90 Yazar 90 Öykü (Antologija pripovijetke Can – 90 autora 90 pripovjedaka)*, 2007).

Roman *Dönüş (Povratak)* objavio je 1998, *Suda Bulanık Oyunlar (Mutne igre u vodi)* 2004, *Gamba (Mrtvoudica)* 2006, memoarske zapise *Angelacoma'nin Duvarları (Zidine Angelacome)* 2008, a knjigu eseja pod naslovom *Örümcek Kapanı (Paukova mreža)* 2013. Dobitnik je više književnih nagrada: Yaşar Nabi Nayar 1987 – za knjigu *Patika*, Sait Faik Abasıyanık 1996 – za knjigu *Uzak Noktalara Doğru*, za memoarske zapise *Angelacoma'nin Duvarları* 2009. godine dobio je nagradu *Sedat Simavi*, a 2013. nagradu *Erdal Öz*.

Objavljivanjem izbora iz pripovijednog opusa Cemila Kavukçua *Teferič i druge priče*³¹ bosansko i regionalno čitateljstvo je s ovim autorom bosanskog porijekla upoznala prof. dr. Kerima Filan. Pripovijetka koju Filan odabire kao naslovnu, „Teferič“³² – premda na prvi pogled jednostavna, priča za djecu i o djeci, kroz dječaka Samija razotkriva spoznaju svoje „bošnjačke drugosti“ u novoj domovini. Dječak koji stoji zbunjen i prestrašen pred učiteljem koji ga pita „Šta je *teferič*, dijete?“³³ Sami se prisjeća podsmijeha školskih drugova i učitelja kada nije znao objasniti riječ *kuka* koju je upotrijebio opisujući bratovu „ljuljačku od konopca okačenu za dvije kuke koje su pričvršćene na plafon“, i majčinog objašnjenja da tu riječ učitelj ne može znati jer je ona bosanska. „Znači da je i teferič bosanska riječ, ako je učitelj ne zna.“ Razmišljat će Kavukçuov dječak, i prošaputati: „Teferič je teferič“, što će ponovo izazvati učiteljev podsmijeh. Sami, pokušavajući pronaći odakle krenuti kako bi odgovorio na učiteljevo pitanje, zapravo u svijesti oživljava sve ono što u kulturi bošnjačkih muhadžira u Turskoj jeste teferič: porodično okupljanje u prirodi, kamo odlaze konjskim kolima na čije se šarage natovare korpe, torbe, jastuci, prostirke, okupljanje uz bosanske pite – šareni burek koji žene razvijaju na drvenoj siniji postavljenoj na livadi i peku ga u *mašingi*, uz harmoniku i sevdalinke – kamo dolaze svi rođaci, kamo nose i žive biljege svoje donesene nacionalne kulture. I premda je riječ teferič u bosanski jezik iz arapskog došla posredstvom osmanskog turskog (*teferrüc*), ona učitelju (kao predstavniku koncepta moderne, kemalističke Republike Turske) nije poznata, kao ni mnoštvu suvremenih govornika turskog jezika, gdje je zamijenjena romanizmom piknik (fr. *pique-nique* < *piquer*). Za Samija *teferič* kao izvanjezična realija predstavlja mjesto gdje se manifestiraju identitarna obilježja njegove porodice, „teferič je za njega bio veća radost čak i od Bajrama, jer na njega dolaze svi rođaci. To je za njega najveći bajram“, ali istovremeno izvor frustracije koja će dječaka dovesti do plača, osvješćenja svoje drugosti u zemlji u kojoj je rođen, kada taj pojam (sa svim obilježjima koja ga kao dječaka za taj pojam vezuju), treba objasniti pred onima koji ne pripadaju njegovom kulturnom krugu, koji ga podrugovljuju kao i onu leksičku jedinicu *teferrüc*, stigmatizirajući je u skladu s državnom

³¹ Džemil Kavukçu, *Teferič i druge priče*, Connectum, Sarajevo, 2014, 119.

³² Isto, 7-15.

³³ Isto, 7.

ideologijom,³⁴ kao obilježje “omražene i anahrone Imperije” u kojoj je bila jednako zastupljena i jednako frekventna i u Rumeliji, u Bosni njegovih predaka, i u Anadoliji. Bilo da je motiviran državnom ideologijom “jedne države i jednog naroda”, mržnjom spram “uzurpatora prostora kojemu ne pripada”, ili nemarnim previđanjem kulture drugog, stigmatu zbog čina izvođenja dječaka i posramljivanja pred razredom, kao ni bol izazvan tim činom ne može ublažiti učiteljeva rečenica o preosjetljivosti useljeničke djece, niti “relaksiranje” situacije učiteljevim riječima: “Zašto plačeš, dijete? Mogao si nam reći šta si radio na izletu?” Kavukčuoğlu junak “Sami je šmrcao pogete glave i pogleda uprtog u tlo.” Jer to još nije bilo vrijeme da ispriča svoju muhadžirsku priču s kojom će ga prihvatiti tursko društvo u vremenu o kojem autor piše.

Yavuz Bubik (Bubić)

Yavuz Bubik je rođen u Afyonu 1940, osnovnu školu i nižu gimnaziju završio u Afyonu, a potom trgovačku školu u Bursi i Višu školu ekonomskih i trgovačkih nauka u Izmiru. U periodu 1964–1998. bavio se trgovinom tekstilom. Pripovijetke i eseje je objavljivao u različitim lokalnim časopisima. Premda se radi o djelu koje nema osobitu estetsku vrijednost, za ovaj rad nam je dragocjena knjiga *Kırkta Bir* (Četrdesetina),³⁵ koju je Bubik objavio u vlastitoj nakladi i koja predstavlja njegove memoarske zapise nastale u dokolici umirovljeničkih dana, u autorovim zrelim godinama, kao izraz želje da njegovi potomci upoznaju svoje korijene i sagledaju perspektivu iz koje promatra svijet.³⁶

Bubik svojom prozom ne pretendira napraviti umjetničko djelo, već ostaviti pisani trag o onom što je preživio i nosio u pamćenju kroz četiri generacije. Njegova turska rečenica nerijetko je negramatična, s ubačenim bosanskim riječima i sintagmama zapisanim turskom latinicom po čuvenju i pojašnjenim u zagradi, u skladu s autorovim poznavanjem

³⁴ O reformi turskog jezika i pisma i jezičnoj politici od 1932. i dalje vidjeti: Geoffrey Lewis, *Turkish Language Reform: A Catastrophic Success*, Oxford University Press, 1999, 190; Hatice Şirin, „Dil Devriminin Melez Sözcükleri ve ‘Bağnaz’ Üzerine”, *Türk Dili*, Mayıs 2019, 12-20.

³⁵ Premda ova sintagma ima frazeološko značenje čiji je bosanski ekvivalent „jednom u sto godina“, odlučili smo se za prijevod u primarnom, nefrazeološkom značenju „četrdesetina“ budući da se odnosi na četrdeseti dio dvomilenijske povijesti ljudskoga roda po gregorijanskom kalendaru.

³⁶ Uporište: Yavuz Bubik, *Kırkta Bir*, 4-5.

bosanskoga jezika. On događaje ne bilježi kronološki, niti kronološkim redom slaže poglavlja, već je redosljed sačinjen po nekom njegovom, ne baš uvijek razumljivom, poretku. Autor datume i događaje prenosi po sjećanju, tako da se ne možemo pouzdati u tačnost datuma koje vezuje za određene historijske događaje; međutim, vrlo vjerno prenosi emocionalnu i socijalnu sliku ljudi o kojima govori, živo prepričava događaje o kojima je slušao, iznosi subjektivnu istinu, tako da njegova knjiga predstavlja višestruko dragocjenu građu za proučavanje procesa iseljavanja Bošnjaka u Anadoliju, njihovog uklapanja u novoj sredini, zadobijanja socijalnog statusa, očuvanja identiteta. U Bubikovim zabilješkama nalazimo vrlo ličnu priču o iseljavanju Bošnjaka iz Hercegovine, usmeno prenošenu kroz četiri generacije – od pradede / dedinog amidže i poočima Saliha koji donosi tešku odluku o muhadžirluku, dede Omera koji je kao dijete došao u Anadoliju, oca Džemila koji je prva generacija rođenih u Anadoliji, pa do autora Yavuzza Bubika koji u zrelih godinama, gotovo stoljeće poslije iseljavanja, odlučuje zapisati svoja sjećanja, ali i porodičnu muhadžirsku priču. Drama demobiliziranog ratnika – invalida Saliha koji se ženi suprugom umrloga brata, kako bi zbrinuo mladu snahu i svoje nećake, koji u strahu od dolazeće vlasti Austro-Ugarske Monarhije – odbijajući živjeti „pod bajrakom na kojem je krs“ – odlučuje iseliti za Anadoliju, naseljava se u Afyon – na granici Egejske oblasti i Centralne Anadolije – jer je „u sredini, pa đaur ne može doći“, počinje novi život, trgovinom održava porodicu; i tada dolazi do grčke okupacije i Oslobođilačkog rata, kada porodica Saliha Bubika ponovo iseljava u Konyu; po okončanju rata vraća se u Afyon, ponovo kreće od nule, pokušavajući podići i zbrinuti djecu, izgraditi socijalni status, očuvati identitet i obraz i snaći se u novim društvenim i političkim okolnostima u kojima se zatekao. S druge strane, Bubik prikazuje i majčinu porodicu koja se iz Mostara iselila u İnegöl, spominje njenog oca Ahmeta koji je kao dječak doselio iz Mostara, priključio se Pokretu otpora u novoj domovini i već u prvom sazivu Velike Skupštine Republike Turske postao narodni poslanik, djedova brata Šakira koji je priskrbio visok društveni, politički i ekonomski status i postao ugledni industrijalac. No, o procesu adaptacije na novu sredinu i izgradnji novog života Bošnjaka prema opisima u književnom djelu opširnije ćemo govoriti u jednom od narednih poglavlja.

Bubik čitaoca s očevom i majčinom porodicom upoznaje u prvom poglavlju pod naslovom „İnegöl’e Çok Var“ (Ima još puno do İnegöla) gdje priziva sjećanje na djetinjstvo i putovanje majčinoj rodbini u İnegöl.

Mi smo bošnjačkog porijekla. Salih, najmlađi sin Mula Hasana Bubika, trgovca duhanom iz Ljubinja kod Mostara. Vojnik u Balkanskom ratu. Iz Hercegovačkog rezervnog tabora. Biva ranjen, liječe ga u bolnici u Skadru, biva otpušten kao invalid, postane Sakati Salih. A kad mu najstariji brat Halil umrije, da udova nevjesta ne ostane bez skrbi, vjenčaše je za Saliha. Osmanlije propadaju, Austro-Ugarska Imperija anektira Bosnu. Sakati Salih-aga, sa dvoje djece čiji će se broj kasnije popeti na petero, priključi se grupi Turaka koji bježe od đaura, najprije u Solun, potom u Izmir, i na kraju dolazi, naseljava se u Afyon. Ako pitate zašto Afyon? „Usred je Anadolije. Ne može đaur doći“. Tu je i pozadinski komandant Mataradžipaša Bošnjak. Ni jezika, ni zemlje. Iznajmi kuću u ermenskoj četvrti, baci se u trgovinu s par zlatnika, runo, mak, roba na vagu, prerađevine, šta nađe, to kupuje pa preprodaje, zarađuje. (27-28)³⁷

Iz Bubikova zapisa o majčinoj porodici u istoj priči saznajemo i kako su već u prvoj generaciji pojedinci iz bošnjačkih muhadžirskih porodica uspjeti dospjeti u sami politički i ekonomski vrh nove domovine:

Šakir-bej je mamin amidža. Dedo Ahmet-bej je umro prije nego se mati udala. I on je bošnjačkog porijekla. Kad je bio mali, iz Mostara su emigrirali u İnegöl. Bogati ljudi. Dedo je bio u Kuvva-i milliyye,³⁸ zastupnik u Prvom sazivu Velike Narodne Skupštine Turske za Ertuğrul (Bilecik). Navodno, bio je veoma omiljen i poštovan u svom okruženju... Veoma je patio od reume koja ga je uhvatila u mladosti, godinama obilazio doktore i banje, zimu provodio u Egiptu, ali ne uspjede naći lijeka. Stoga nije mogao ni ostati na dužnosti narodnog poslanika, već se vrati u İnegöl, i preseli napola paralizovan 1935. Ostavi četvero djece, od kojih je najstarija moja mati sa 16 godina, i mladu, lijepu udovicu... Tetke se poudale u Istanbul. Dajdža studira na Visokoj inženjerskoj školi. Nena živi sa Šakir-bejom i njegovima, u kući na dva kata s velikom baščom s obje strane, na Bursanskoj cesti... (29)

EGZIL U KNJIŽEVNOSTI: FIKCIJA TEMELJENA NA HISTORIJSKIM LIČNOSTIMA I DOGAĐAJIMA

U ovom poglavlju predstavljamo romane dva autora u kojima je u središtu egzil Bošnjaka u Tursku/Osmansku državu. Riječ je o romanu Selme Findıklı pod naslovom *Gözüm Yaşı Tuna Selidir Şimdi (Sad su mi*

³⁷ U daljem tekstu u zagradi ćemo navoditi stranice turskog izvornika iza prijevoda citata iz djela odabranog korpusa.

³⁸ Prvi sastav Pokreta nacionalnog otpora 1919–1920.

suze dunavska bujica) i romanu Halila İbrahimia *İzgija Cüda – Bir Saraybosna Romani* (Džuda /otrgnuta od domovine/ – roman o Sarajevu).

Kako bismo ukazali na percepciju iseljavanja i adaptacije Bošnjaka u novoj sredini, kakva je data u ovim romanima, najprije ćemo, uz biografije autora, dati fabule ovih romana. Oba autora početak radnje svojih romana smještaju u Bosnu potkraj 19. stoljeća. Findıklı u svom romanu bošnjačke muslimane naziva Turcima, podliježući time opasnoj i politički štetnoj neistini o etničkom identitetu lokalnog muslimanskog stanovništva u Bosni, prema kojoj se vjerski identitet poistovjećuje s etničkim, a islam određuje kao “turska vjera”. Protagonisti njenog romana su potomci budimskih muhadžira koji dolaze u Sarajevo nakon osmanskog povlačenja s tih teritorija. Njihova odluka o ponovnom iseljavanju u Anadoliju je proizašla iz straha od okupatora. U Izgijevom romanu, u središtu priče je porodica čiji se član kao državni službenik zatekao van Sarajeva i ne uspijeva se vratiti, već za sobom povlači porodicu u Haifu, gdje je postavljen na novu službu. Izgi nema dilema o etničkom identitetu svojih junaka: oni su Bošnjaci. I u prvom i u drugom romanu, muhadžiri do kraja života sanjaju o Bosni; u prvom dominira nostalgija i tuga za izgubljenom zemljom, u drugom se s generacije na generaciju prenosi nada u povratak. Dok su u prvom romanu protagonisti kreirani u autoričinoj mašti, u drugom romanu našeg korpusa autor vješto prepliće fikcijsko i dokumentarno: s jedne strane imamo transliterirane tekstove iz *Sarajevskog cvjetnika* Mehmeda Šakira Kurtćehajića, bosanskog namjesnika Mazhar-pašu, ljude i događaje koji su obilježili jedan period historije Bosne i Palestine, činjenicu da su iseljavani Bošnjaci rasuti diljem teritorija Osmanske države, pa tako i na teritorij Palestine koji je u tom periodu bio pod osmanskom upravom, a s druge strane imamo protagoniste koji su produkt autorove fikcije, i kao takvi umetnuti da bismo iz njihove perspektive sagledali povijest jednog područja, ali i priču o ljudskoj sudbini, suprotstavljenosti očekivanog i zatečenog, nade i stvarnosti.

Selma Findıklı

Selma Findıklı rođena je 19. novembra 1965. u Eskişehiru, a umrla 26. aprila 2015. u Ankari. Do odlaska na studije u Ankaru živjela je u rodnom gradu. Na Univerzitetu Hacetepe u Ankari završila je studij francuskog jezika i književnosti. Njeni književni počeci vezani su za

radiodrame, koje počinje objavljivati od 1983. godine. Od 1986. bila je zaposlena kao dramaturginja u redakciji dramskog programa Radija Ankara pri nacionalnoj radioteleviziji TRT. Objavila je preko trideset drama, od kojih je najpoznatija, *Kurtuluş Düğünü (Pir spasenja)*, 2008. godine uvrštena na repertoar državnih pozorišta. Romane i pripovijetke počinje objavljivati od 1994.³⁹

Nismo uspjeli doći ni do kakvih podataka o tome da li je ova autorica bošnjačkog porijekla, no njen roman *Gözüm Yaşı Tuna Selidir Şimdi (Sad su mi suze dunavska bujica)*⁴⁰ objavljen 1997, kao priča o iseljavanju jedne sarajevske porodice u Anadoliju nas je potakao da je uvrstimo u ovaj rad. Ne znamo ni da li je autoricu na pisanje romana potaklo to što je Bosna i Hercegovina s početka devedesetih godina bila u središtu svjetske pozornosti, prisutnost potomaka bošnjačkih muhadžira u Turskoj, ili neki drugi, moguće i lični razlog. Kada su po okončanju Rusko-turskog rata (1877-1878) Berlinskim sporazumom Osmanlije prepustile Austro-Ugarskoj Monarhiji da okupira Bosnu, u strahu za život i egzistenciju, za iseljavanje na preostale osmanske teritorije odlučuje se i Firuz-aga, sarajevski filigran. Pomisao na muhadžirluk ga vraća u prošlost, u djedova pripovijedanja o osvajanju Budima, na priču o tome kako su muhadžiri iz Budima doselili u Bosnu, na tetku Lebibu udatu u porodicu Budimlija, na njegove razgovore s prijateljem Stankom. On zahtijeva da se njegovoj volji pokore i svi članovi njegove porodice: žena Ismihana, dvije udate kćeri Šefika i Fatma, zetovi Alija i Mustafa, sin Ramiz i snaha Lamija. Njegovoj odluci se najprije usprotivi žena, a mlađi zet i njegova uzdanica Mustafa odbija odlazak, govori da će se razvesti od Fatme ukoliko ode, i zabranjuje joj da povede sina Murata. Firuz-aga prodaje kuću svom prijatelju iz djetinjstva, Stanku, ali će ta kuća do kraja romana biti jedino mjesto koje Firuz-aga

³⁹ *Nereye Yüreğim* (roman, 1994); *Loş Sokağın Kadınları* (Žene iz mračnog soka-ka, pripovijetke, 1995, nagrada Haldun Taner 1996); *Gözüm Yaşı Tuna Selidir Şimdi (Sad su mi suze dunavska bujica)*, roman, 1997); *Ankara İstasyonu, (Stanica Ankara, pripovijetke, 1997, Velika književna nagrada İş Bankası, 1998); Saray Meydanı'nda Son Gece (Posljednja noć na dvorskom trgu, roman, 1999); Gümüşlü Martı (Srebreni galeb, roman, 2001); Gecenin Yalnızlığında (U samotinji noći, roman, 2002); Kum Güllü (Pustinjska ruža, roman, 2004); İmbatta Karanfil Kokusu (Miris karanfila u južini, pripovijetke, 2006, laureat nagrade Sait Faik Hikâye Armağanı 2007); Vardar Rüzgârı (Vjetar s Vardara, roman, 2009).*

⁴⁰ Selma Fındıklı, *Gözüm Yaşı Tuna Selidir Şimdi*, Sel Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul, 1997, 144; Selma Fındıklı, *Gözüm Yaşı Tuna Selidir Şimdi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2005, 143.

naziva „svojom kućom“. Fatma pristaje uz oca, bježi vodeći sa sobom kćer Merjemu, tuguje za sinom kojeg je morala ostaviti, i u mučnom i opasnom putovanju tegobno iznosi još jednu trudnoću; utjehu nalazi u tome što novorođenom sinu daje ime Murat, ali, kako je njena sestra Šefika nerotkinja, ona joj na skrb daje Murata. Sin kojeg ostavlja simbol je svega što je ostavljeno u Bosni: i zemlja, i dom, i rod, i uspomene, i prijatelji, i grobovi predaka. Murat/murad je “želja” koja se ne ostvaruje, do koje se više nikada neće moći doprijeti, on je rana zbog koje će u novoj domovini uvijek ostati stranci. Kako u iseljeništvo odlaze i porodice njegovog zeta Alije, a kasnije i snahe Lamije, to se porodice dogovaraju da se po dolasku u Istanbul susretnu u Sulejmaniji džamiji. Ova džamija simbolizira iluziju bošnjačkih muhadžira o osmanskoj moći i slavnim vremenima Osmanlija, nadu da će po odlasku tamo zateći blagostanje tih vremena. Alijina porodica će prezimiti u kući majčinog brata u Nišu, a potom nastaviti putovanje prema Anadoliji. U Beogradu, pri susretu s jednim starcem koji mu govori kako su mu sinovi otišli u Anadoliju, osvješćuje činjenicu da je sada Srbija dobila autonomiju, da muslimanima tu više nema mjesta, kao i da je Bosna predata Austro-Ugarskoj, postaje mu jasno da je ostvaren Karađorđev san. Potresen svojom spoznajom i izmoren putovanjem Firuz-aga dobija vrućicu, a od kćeri Šefike kasnije doznaje kako su kola i konje prodali Romima u Ruščuku, do Varne putovali vozom, a potom brodom u Istanbul. Firuz-aga se ne raduje Istanbulu o kojem je u djetinjstvu slušao bajkovite priče: porodica se smjestila u neku staru, napuštenu ruinu na Süleymaniye, u blizini džamije gdje se trebaju naći s Alijinom porodicom. Ta ruina je slika stvarnoga stanja ove muhadžirske porodice i njihove nove domovine, suprotstavljena očekivanoj grandioznosti džamije i četvrti iz zlatnog doba Osmanske države. Nakon što je zimu provela u Istanbulu, porodica odlazi u vilajet Bursu, a Firuz-aga u Istanbulu ostavlja još jedan grob – grob svoje Ismihane. Bursa bi trebala biti mjesto na kojem će Firuz-aga pronaći dom, jer podsjeća na Sarajevo, no jedino što Firuz-agu veže za Bursu jeste njegovo sjećanje na dućan u Brusa-bezistanu u Sarajevu.

Findıklı, ustupajući autorsku poziciju glavnom protagonisti romana Firuz-agi, oštro kritikuje Osmanlije i sultana Abdulhamida, izražava gnjev riječima: *Osmanlije, kako nas ovako možete žrtvovati? Zar Sarajevo nije bilo duša vašeg beglerbegluka Rumelije? Vaša prijestolnica u Rumeliji... Zar da se ova zemlja može dati, a da se muški ne lati oružja i niti jedan metak ne ispalili!? Istini za volju, nemaš ti više ni te snage za metka ispaliti... Jer, mi smo balasti na brodu koji tone. I sve dok se*

koprca u vatrenim talasima, odbaci još jedan balast... Danas nas, sutra Skopje, Niš...“ (6) On za sve nevolje koje su ga snašle okrivljuje osmansku vlast; kada Fatmin muž Mustafa odbija otići iz Sarajeva: Šta da vam kažem, Osmanlije?! Vi ste nas do ovog doveli... Hoću da kažem „Bog vam platio“, *al' mi ne može preko jezika... Ako vama Bog plati, znači da je nas snašla nevolja.* (32) Jedna od historijskih činjenica opisanih u romanu su i protesti anadolskog naroda koji je tražio bojkot bugarske i austrijske robe nakon što je Austro-Ugarska proglasila aneksiju. Iz Firuz-agine perspektive, taj bojkot je besmislen jer je Bosna već nakon Rusko-turskog rata predata Austriji. U tom protestnom okupljanju biva povrijeđen Firuz-agin unuk Salih – predstavnik revolucionarne generacije Mladoturaka, protivnik Abdulhamida, i neposredno potom umire. Firuz-aga umire u prvim danima balkanskih ratova. Na samrti misli na Rumeliju, priviđaju mu se dedo, tetka, Ismihana, Murat. Fındıklı tu Firuz-aginu nostalgiju i tugu za svim izgubljenim zgušnjava u njegov tok misli na smrtnom času:

Vatra na Balkanu... A ovaj bubanj. Polomiće nam se grane. Tamo kod nas more krvi. Hoće li Mute ić'? Sve je manje vojnika. Neće ga pustit'. Onaj drugi, kako će doć' dok je dušman na putu. Bubanj. Sve bliže. Sve će nam grane potrgat'. Rumelija u koju se nisam mogao vratiti. Stradat' će mi mlado drvo... (...) Eno čujem fijaker... Došla tetka... Osjetim joj miris... Dedo mi ima bradu... Trči... (...) Dedo plače... U mene brada bijela... „Doš'o Mute, hoće da se opere...“ Iza mene Mute... Dječak. Mali uzeo u naramak velikog... Dedo se smije... „Ostario si, Firuze.“ Dodiruje mi bradu... Ismihana sva u srmi... (...) Šefka hoće da ide... Naumpala mi Pjesma o Budimu... (...) Evo mi Stanka... Bubanj. Na Latinluku... Bubanj... Blizu... Stanko... Vodi mi Muteta... Mati zaplaka na obali Dunava... Ide... Voda se izlila... Sokak mračan... Još će rast'... Moj veliki Mute... Uđe u Dunav... Sad će bujica... I Mejra narasla... Došao je... Došao... Al' mi nema Saliha... Kamo sreće da nije otišao... Samo da mi Salko nije otišao... Samo da mi Salko nije ot... (139-140)

Firat, nažalost, o bošnjačkim muhadžirima govori kao o etničkim Turcima što, uz oštre kritike osmanske politike u 19. stoljeću i bijes spram sultana Abdulhamida II, više govori o njenom političkom uklonu, politički štetnom negiranju bošnjačkog etničkog identiteta i prekrajanju povijesnih činjenica, poput one da Osmanlije prilikom osvajanja Bosne nisu imale politiku naseljavanja Turaka na ovim prostorima, kao i to da je autohtono stanovništvo u Bosni prihvatilo islam.

Halil Ibrahim Izgi

Halil Ibrahim Izgi rođen je 1977. godine u Yalvaçu/Denizli. Završio je studij žurnalistike. Edukaciju u oblasti komunikologije, digitalnih medija i marketinga nastavio je u SAD i Njemačkoj. Profesionalnu karijeru počeo je kao urednik časopisa, da bi kasnije radio u sektoru marketinga i odnosa s javnošću. Pripovijetke objavljuje u književnoj periodici. Do sada je objavljen njegov prvi roman *Cüda – Bir Saraybosna Romanı (Džuda /otrgnuta od domovine/ – Roman o Sarajevu)*.⁴¹

Slojevita priča o mladoj ilustratorici knjiga za djecu, Cüda, koja iz New Yorka dolazi u Sarajevo u potrazi za svojim korijenima. Ona slijedi trag porodičnih priča i naznake da je njen pradjed službenik u osmanskoj administraciji, Dželal Hurmet, sin mevlevijskog derviša iz Isa-begove tekije, pisao u časopisu *Sarajevski cvjetnik* (ali tekstove kao državni službenik nije potpisivao) i bio blizak prijatelj Mehmeda Šakira Kurtćehajića, na kojega će ostati toliko jaka uspomena da će Dželal Hurmetov prapraunuk po njemu dobiti ime. Dželal Hurmet je intelektualac; osim maternjeg bosanskog, govori arapski, turski, perzijski i njemački. Izgi će Dželal Hurmetov ponos na bosanski identitet naglasiti tako što će njegov junak – na poziv Mostaraca da im održi koji ders, odabrati *Komentar Ibn Arebijevog Fususa* iz pera Abdullaha Bošnjaka, i prevoditi ga i tumačiti na svoj način. Njegova žena Munevera je također obrazovana, toliko da kani napraviti knjigu u kojoj će za bosansku djecu prepričati i prilagoditi priče iz Rumijeve *Mesnevije*. Nepotpisani tekstovi i kroz generacije prepričavane priče trag su po kojem Izgi, ustupajući autorsku poziciju svojoj protagonistkinji Cüda (Džuda), pripovijeda priču o iseljavanju koje se ponavlja kroz generacije, o tuđini, o otrgnutosti od domovine, o nadi u povratak. Koliko god da Izgi govori o iseljavanju porodice njegovih junaka iz Sarajeva u Haifu, potom u Amman, da bi Cüda, nakon izvjesnog perioda provedenog u USA, zatvorila krug povratkom u Sarajevo, naporedo svog čitaoca podsjeća na ezelsko izgnanstvo i potrebu za povratkom. Dželal Hurmet, Sarajlija oženjen Mostarkom Muneverom, zaljubljen u Sarajevo toliko da odbija Osman-pašin poziv za službu u Istanbulu, potresen smrću najboljeg prijatelja Mehmeda Šakira, predvodi delegaciju Bosanaca i Hercegovaca koji odlaze u Istanbul s predstavkom u kojoj traže da sultan odustane od predaje Bosne Austro-Ugarskoj. Neposredno po njihovom dolasku u Istanbul,

⁴¹ Halil İbrahim İzgi, *Cüda*, Erdem Yayınları, İstanbul, 2016, 366.

austrijska vojska je već bila ušla u Sarajevo, tako da se Dželal Hurmet ne uspijeva vratiti, bojeći se odmazde novih vlasti. Dželal Hurmet dobija novo namještenje u Haifi, kamo će najprije povući porodicu koja ga je čekala u Mostaru. Munevera u Haifi počinje stvarati dom, tu rađa i kćer Gulsenu, dok Dželal Hurmet uporno zadržava nadu u povratak u Bosnu. Munevera traži od muža da se zauzme kako bi se na plodno područje Kajserije naselio dio muhadžira iz Hercegovine. Tako će nastati kolonija bošnjačkih doseljenika u Kajseriji, potom u Janunu, Nablusu i Tulkerimu. Djeca odrastaju uz priče o Bosni, sklapaju brakove s djecom iz bošnjačke kolonije doseljenika. Gulsena umire na porodu. Godine 1910. porodica Dželala Hurmeta Hidžaskom željeznicom odlazi na hadž, gdje Dželal Hurmet umire u Medini. Kako se njegov sin Džemal obrazovao u njemačkoj koloniji u Haifi, i ovladao njemačkim jezikom, osmanska vojska ga mobilizira kako bi bio posrednik u komunikaciji s njihovim saveznicima, dobija čin oficira 1917, pada u zarobljeništvo i gine kao engleski zarobljenik. Iza njega ostaju majka Munevera, žena Asija i sin Adil. Haifa je pod engleskom okupacijom, Bosna još uvijek pod Austro-Ugarskom. Džemalov sin Adil je posljednja generacija koja još čuva bosanski jezik. Četiri godine po okončanju Prvog svjetskog rata, ženi se Lamijom, Bošnjakinjom čiji su se djedovi naselili u Palestini, godinu dana kasnije, dok još traje engleska okupacija, rađa im se sin Safet. Godine 1940. odlučuju napustiti trgovinu u Haifi i preseliti u Kajseriju, gdje kupuju zemlju i “kamenu kuću pokrivenu crijepom”; Safet se ženi Aminom, djevojkom iz bošnjačke muhadžirske porodice, i dobijaju sina kojemu daju ime Mehmed Šakir. U toku Drugog svjetskog rata, Adil odlazi u Bosnu i priključuje se partizanskom pokretu, sa blijedom nadom da će se, kada otjeraju Švabu, moći vratiti na svoju djedovinu. Trideset godina po okončanju Prvog i tri godine po okončanju Drugog svjetskog rata, Munevera, Asija, Adil, Lamija, Safet, Amina i Mehmed Šakir su u Kajseriji, među Bošnjacima, od kojih samo Munevera pamti život u Bosni. Nakon što bošnjački muhadžiri iz Palestine ponovo doživljavaju egzil, a devedeset osmogodišnja Munevera umre za vrijeme putovanja, u Amman stižu Asija, Adil, Lamija, Safet, Amina i Mehmed Šakir. Safet ne prihvata mogućnost da se neće vratiti u Haifu, postaje aktivista palestinske organizacije koja planira povratak u Palestinu. Adil se udružuje s očevim ortakom Raufom koji je također izbjegao u Amman, i ponovo pokreću trgovinu. Asija, koja će umrijeti dvije godine nakon doseljenja u Jordan, Safetu ostavlja u amanet, ukoliko budu imali kćer, da joj

daju ime Cüda, „otrgnuta od domovine“,⁴² a kao posljednju ostavštinu, posljednji biljeg identiteta, svojoj snahi Lamiji i Safetovoj ženi Amini ostavlja recepte bosanske kuhinje.

Kada smo tek došli ovamo, sanjali smo o Bosni i Hercegovini. Nije bilo dana a da je nismo usnili. Potom, kako smo spoznali da je nemoguće, Bosnu smo među sobom počeli živjeti. A onda su naša djeca zaboravila bosanski jezik. Ovdje su pustila korijenje. Kad je bosanski jezik bio zaboravljen, tad smo shvatili da je ovo naša nova domovina. Jedino što nam je od nas ostalo jesu naša jela. Valja ih sačuvati. Čovjek mora imati poveznice sa svojom prošlošću, Safete. Ili ćeš se izgubiti. Nišani na grobovima ne trebaju mrtvima, oni su za žive. Svjetionici za one koji su se izgubili. (310).

Adil i Lamija će umrijeti u Jordanu. Pred smrt, i Adil govori o Bosni. Nakon Adilove smrti, Mehmed Šakir potiče oca da posjeti Bosnu, govori kako bi to željela i majka, ali Safet u tome ne vidi nikakav smisao, pita se koga će vidjeti, koga oni to tamo znaju da bi se s njima susreli. *Put dovdje je bio predugačak. Vjeruj mi, taj put neće prevaliti niko ko baš nije prisiljen. Ako već hoćeš brinuti o nečemu, brini o budućnosti (317).*

Premda ga prijatelji Arapi, oduševljeni bosanskom kuhinjom, nagovaraju da otvori restoran, Mehmed Šakir to odbija budući da će time zaraditi novac, ali “izgubiti draž svoje trpeze”, već odabira raditi kao zlatar u ammanskoj čaršiji. U braku s potomkinjom bošnjačkih muhadžira 1977. dobija kćer i po praneninoj želji daje joj ime Cüda, koja je 2000. godine apsolventica na Akademiji likovnih umjetnosti. Kad Tarik, sin porodičnih prijatelja Palestinaca i poslovnih partnera s kojima su doselili u Amman, zaprosi njegovu kćer, Mehmed Šakir to ne odbija jer ne želi povrijediti dugogodišnje prijatelje niti se suprotstaviti kćerkinom izboru, jer radi se o vezi proistekloj iz djetinjeg prijateljstva. Međutim, on na taj brak ne gleda blagonaklono, jer: *Do sad niko iz naše porodice nije ušao u brak izvan bošnjačke zajednice. (324)*

Potom, Mehmed Šakir odlazi na umru, vrijeme provodi u molitvama. Jedna od njegovih želja pretočenih u molitve bila je i da se Cüda skrasi u Bosni. Međutim, njen izbor je bio Palestinac Tarik, s kojim odlazi u Sjedinjene Države. Tarikova uspješna karijera u arhitektonskom uredu, petnaest godina uspješnog građenja karijere ilustratora literature za djecu – ništa od toga ne uspijeva potisnuti njenu radoznalost i želju da ode u Sarajevo, jedino mjesto za koje osjeća da mu pripada. Tu pronalazi prijatelje, u Gazi Husrev-begovoj biblioteci snima arhivu *Sarajevskog cvjetnika*, pomno pregleda sve nepotpisane tekstove. Shvata da njen

⁴² Referencija na prvi stih *Gazela o smrti* Dželaluddina Rumija.

brak s Tarikom nema smisla, i baš kad se odlučuje razvesti, Tarik dolazi u Sarajevo i, kada uviđa njenu želju da tu ostane, kupuje kuću u kojoj je bila podstanar. Premda Tarik čini sve da njihov brak opstane, ona je istrajna u svojoj odluci, poziva roditelje da dođu u Sarajevo kako bi im svoju odluku kazala izravno. Ipak, dan pred dolazak Cüdinih roditelja, daju još jednu šansu braku, zajedno odlaze dočekati roditelje. Međutim, Cüda zadobija teške povrede, a Tarik smrtno strada u saobraćajnom udesu na putu prema aerodromu, i na prijedlog Mehmeda Šakira, uz saglasnost njegove porodice biva ukopan na jednom od mahalskih sarajevskih grebalja. Mehmed Šakir pokušava nagovoriti kćer da se s njima vrati u Amman, ili barem na izvjesno vrijeme ode iz Sarajeva. Cüda odlazi u New York, izmiruje Tarikove dugove, otkazuje stan i rasprodaje stvari, pozdravlja se sa stanodavkom koja je podsjeća na nenu Sidiku, jednu od prvih osoba s kojima se susrela u Sarajevu. Starica joj pokazuje fotografiju snimljenu s njenog prozora – na njoj je mladi par koji se kao djeca igraju u snijegu. Tarik i Cüda. Posljednji sastanak s Tarikovim poslovnim partnerom, izmirivanje obaveza.

Na povratku je krenula okolo, preko Central Parka... Posmatrala je visoke zgrade i razmišljala o minulim danima, o godinama koje je tu proživjela. Tražila je poznata lica. Počela je tražiti sličnost s ljudima koje je viđala po Sarajevu. Lutala je po ulicama, i nigdje nije ugledala greblje. Nije bilo ni mosta. Pomislila je koliko su skladna greblja i mostovi u Sarajevu. Skladni i neodvojivi segmenti grada. Razmišljala je o tome kako bijeli nišani čiste tugu sedimentiranu kroz život... Osjetila je da njena domovina nisu ni Amman ni New York, već Sarajevo u kojem je provela svega sedam mjeseci. Ovdje, u New Yorku je bila jako daleko od same sebe. Sjela je na klupu, počela prebirati svoje sveske s receptima i samoj sebi šapnula: Vidimo se u Sarajevu. (366)

OBILJEŽJA KNJIŽEVNOSTI EGZILA/EGZILA U KNJIŽEVNOSTI: IZMEĐU SUBJEKTIVNE ISTINE I FIKCIJE

Logično je da književnost egzila obilježavaju teme kao što su okolnosti pod kojima se nalaze ljudi prije nego odluče napustiti domovinu, donošenje odluke o iseljavanju, putovanje u zbjegu, odnos između onih koji odlaze i onih koji ostaju, uklapanje u novu sredinu – osiguravanje egzistencije i socijalnog statusa, jezik, identitet, nostalgija, nada da će se vratiti... Zbog obimnosti korpusa i ograničenog obima rada u časopisu, mi ćemo se tek

dotaknuti dijela ovih obilježja, uspoređujući njihovu interpretaciju u memoarskoj i fikcionalnoj naraciji. Opširniju analizu svih uočenih fenomena ćemo, nadamo se, donijeti u nekim budućim studijama.

- a) Okolnosti u domovini prije iseljavanja, odluka i odlazak u novu domovinu

Bubik u svojim zapisima u poglavlju „Zbjeg“ (288-342) donosi kroz generacije usmeno prenošenu priču o okolnostima u domovini pred Austro-Ugarsku okupaciju, ali i o mentalitetu Bošnjaka:

Bošnjaci su generalno meraklije, bezbrižni ljudi. Jako malo ih se bavi zemljoradnjom. Ili se izdržavaju od prihoda svojih velikih posjeda, ili se bave trgovinom u gradovima i kasabama. S nekom neobjašnjivom nadmenošću sebe smatraju plemenitijim od svih drugih naroda, od Albanaca, Pomaka, Srba, Hrvata; pošto su čvrsti muslimani, većina ih ne pije alkohol, ali povazan sjede u kafani ili za mangalom, ispijaju kahve i razgovaraju. (296) Bošnjaci ne školuju djecu. Oni – ili kao djeca veleposjednika dobro barataju oružjem, dobro znaju jahati konje, idu u lov, provode se po čiflucima, ili pak kao djeca zanatlija ili trgovaca, čim malo porastu uče zanate svojih očeva i preuzimaju dućan. Rijetki školovani su u klasi ilmije, najviše su se obrazovali u medresama i vjerskim školama, pa se zapošljavali kao imami, a nisu nešto jurili za državnom službom, malo im biti sitni službenik. Iz tog razloga, izuzev vojske, uprava je bila u rukama hrišćana. Sad su i oni, gdje god mogu, postavljali zapreke, za najmanju stvar se moralo ići u Trebinje ili Mostar, davati mito. (299)

Bubik ističe i kako ovi Bošnjaci na periferiji Imperije, koji glorificiraju Osmansku državu i moć Osmanlija, a minimiziraju srpske i crnogorske pobune i ustanke, nisu željeli ili mogli sagledati i prihvatiti objektivno stanje u kojem se nalaze:

Veliko razočarenje i ljutnju je izazvalo to što je po nerazumljivoj odluci velikog vezira Midhat-paše na zastavu Kneževine Srbije dodat krst, i na Niš poslan osmanski tabor pod zastavom s krstom. Više u razgovorima nisu bili fanatični i emotivni kao nekad. (296)

Muslimansko stanovništvo iseljavalo je iz svih balkanskih zemalja koje više nisu bile pod osmanskom upravom:

Osmanlije su, nakon poraza u Tursko-ruskom ratu, i formalno izgubile Rumuniju, Bugarsku, Srbiju i Crnu Goru. Te zime je više od milion izbjeglica sa Balkana, pješice, s ono malo stoke i stvari što su uspjeli ponijeti, pod teškim zimskim uvjetima i pred silom pobunjenika i hajdučije, pokušavalo proći Balkansko gorje i probiti se do Trakije. (297)

Iz široke slike Balkana tog vremena, Bubik nas uvodi u živu, ličnu, generacijama prenošenu priču o tome kako su njegovi preci donijeli odluku o iseljavanju u Anadoliju:

Bio je to snježan decembarski petak; po izlasku iz džamije, Emin-aga Salihu i onima što su bili s njim reče: „Hajte meni“. Sjeli su na čardak, na gornjem katu. Posjedaše jedan do drugog na halijom prekrivenu sećiju ukrašenu bijelim, ručno tkanim jastucima, postavljenu od kraja do kraja pod dva zida prostorije... Emin-aga će:

- Puno sam razmišljao. Puno. Više nama ovdje života nema. Hajmo sve rasprodati, sabrati se pa seliti u Anadoliju, otkud su nekad naši stari došli.⁴³ Valjda nam je ovdje ovoliko bilo suđeno.

Nastade duboka tišina, samo jedan za drugim duboko udahnuše dim cigarete... Salih-aga će:

- Ja sam za. Ja sam za, ne mogu živjeti pod zastavom na kojoj je krs.⁴⁴ Volim umrijet' na putu, nego ostati ovdje da mi komanduju četnička kopilad. Prvo bih pobio djecu, pa sebe. Ali bih prvo dohakaio nekolicini ćafira. Osmanlije su nas napustile, više nam neće moći priteći. Ako neće brdo tebi, haj' ti brdu.

Bio je neuk, ali praktična uma. Do večeri su razgovarali. Tog dana su odlučili da sele...

Šta god su mogli prodati, po kakvu god cijenu, pretvorili su u novac. Pribavili šta im treba za puta. Žene su danima spremale kaurmu, pečene jufke, peksimete. Zadnjih dana pokuhale se pite. Lične stvari razdijelili prijatelji. (299)

I sam Bubikov opis čina odlaska iz domovine zavređuje pažnju:

Jutros, u muslimanskoj mahali naslonjenoj na obronak, neka neuobičajena živost. U polumraku se na bivolju ili volovsku zapregu toware sepeti, sehare, denjaci, dušeci, bosanski kalajisani đugumi sa dva prstena. Žene s jedne strane pokušavaju umiriti prerano probuđenu, napola uplakanu, kenjkavu djecu, s druge strane nastoje na kola pogurati posljednje stvari koje im se dodaju s avlijske kapije razdvojene tarabama. Muškarci zabrinuti, skrušeni. Čas ih dvojica-trojica nešto razgovaraju, čas sedlaju konje i stalno puše. Svi odjeveni u modre ili crvene čohane čakšire, gore ručno tkane košulje,

⁴³ I ovdje se provlači mit o naseljavanju anadolskog stanovništva u Bosni. Na drugom mjestu će Bubik dovesti u pitanje ovaj mit. I pitanju recepcije etničkog identiteta u ovoj književnosti se u daljim istraživanjima treba posvetiti više pažnje.

⁴⁴ Bubik u izvorniku riječ *krst* bilježi po čuvenju, gdje uočavamo obilježje govora Istočne Hercegovine. „Suglasnik *t* gubi se s kraja riječi ako se nalazi u grupi s mekim strujnim suglasnikom.“ Šire vidjeti Asim Peco: *Govori Istočne i Centralne Hercegovine*, 157-158.

jeleci od šajaka, debeli pojasevi, o njih zadjenuti golemi handžari s drškom od kosti, ili revolver austrijske proizvodnje. Neko na glavi nosi crveni fes, neko pak bijeli ili saruk od abanije.

Na lijevoj strani trga, s bijelo okrečene munare uz džamiju na tri stuba, s drvenim tetimama – spomen na pretke, mjesto na kojem se okupio posljednji džemat, začu se dirljiv zov ezana...

Svi muškarci skupa odoše u džamiju. Sad se na trgu čuo samo šum čempresa i topola i kлокot vode koja je iz mermerne česme pred džamijom tekla u korito. Zaštjela i uplakana djeca, čini se da su se i životinje smirile, kao da se srame pomaknuti se. Poslije namaza, nijem oproštaj, bez riječi. Oni koji su odlazili i oni koji su ostajali razgovarali su samo očima. Izljubiše se ruke, izgrliše se. Svako je imao nekog ko je ostao. Ili rod, ili prijatelja, najviše očeve i majke. Stari su odabrali da umru tu gdje su rođeni, nisu se željeli upuštati u ovu avanturu. Mladi ih pak nisu previše pritiskali da ih ubijede na putovanje koje je pred njima, puno nade ali i opasnosti. Čak i onaj koji nije ostavljao nikoga bližnjeg, ostavljao je djetinjstvo, uspomene, u najmanju ruku grobove, i odlazio. (294)

„Zbjeg se uspostavlja usput“, reče Grebo Omer-aga i podbode konja. „Zamnom“.⁴⁵

...

Meyro⁴⁶ se s poštovanjem nakloni pred krstom pribijenim na zid između dva prozora, prekrsti se. Tiho prozbori: „Nek vas Isus čuva“. (293-295)

Selma Findikli, prateći tok svijesti sarajevskog filigranskog majstora Firuz-age, opisuje to vrijeme:

Zar smo zaista predani? Zar su Osmanlije žrtvovale i svoje bosanske podanike, zar su ih ostavile u švapskim kandžama? Ako sad i naš Mazhar-paša veli ono što narod danima priča...

Dok se korak po korak odmičem od Baščaršije prema obali Miljacke, sve mi pred očima Ramizov upitan pogled. Ukipio se nasred dućana, u rukama mu svijetnjak s osam krakova, i gleda u mene. Kao da hoće reći: „Kamo, babo?“ Ostavih ga, izađoh kao da bježim...

⁴⁵ Autor u izvorniku ostavlja po čuvenju zabilježenu prijedložnu sintagmu na bosanskom jeziku, bilježeći je kao jednu riječ. Treba: *Za mnom!*

⁴⁶ Bubik ovaj antroponim bilježi u formi MEYRO. Najprije želimo podsjetiti da je jedno od obilježja govora Bošnjaka u Turskoj da nominativ ženskih imena i imenica srodstva izgovaraju kao vokativ. Otuda kod Bubika: Mejro, majko i sl. U gornjem primjeru se najvjerojatnije radi i o slovnoj grešci Meyro* umjesto MARO (kako izgovaraju nominativ imena Mara). I pitanju bilježenja onomastičke građe u nefikcijskoj književnosti egzila, kao i odabiru imena i hipokoristika u fikcijskoj književnosti egzila valja posvetiti posebno poglavlje neke buduće studije.

...Izgubljen je golemi vilajet Bosna. I to u nepovrat. Osmanlije se više nikad neće uspraviti. Gotovo je s nama. Zar u puh i pepeo izgorena cjepanica više ikad može ozelenjeti? (5-6)

Svoju odluku o iseljavanju Firuz-aga najprije želi podijeliti sa sinom i zetovima:

Na jednoj strani sećije skvrčili se Ramiz i ja, a naspram nas se usturili Alija i Mustafa. Smrtna tišina se ukotvila u sobi, svaki tren dugačak... Obojica gledaju u pod. Kao da jedan po jedan prebrajaju čvorove na haliji s crvenim ružama i zelenim listovima na bijeloj podlozi... Pogled sam uperio u njih. Svaka riječ koju progovore može me pogoditi poput metka. Sigurno osuđuju moju odluku. Pa ko je ne bi osuđivao? Kad iznebuha krene priča o muhadžirluku... A šta sam mogao? Došlo nam do grla. Jesmo trebali još čekati? Zar ćemo tražiti spasa kad nas sa svih strana sastavi! Zar i mene srce ne boli? Zar i meni duša nije na izmaku? A još ni Ismihana ništa ne zna... Alija se vrti u mjestu... Šuti. Najviše se njega bojim. Bošnjak od soja i koljena. A posao mu sve i sva. Kujundžija. Ne može se svugdje skrasiti... Kao da Šefika nije mogla koga drugog zavoljeti. Da sam znao da će nam ovo pasti na glavu, ne bih ja uzbijao što plače i preklinje, već bih je dao za drugoga. Za kakvog došlu... Nemam tolikog straha od Mustafe... Prije dvadeset i pet godina su došli iz Vidina. Nema braće ni sestara. Ovdje se nisu zakoptili... Pokupi staru mater s jedne, a Fatmu i djecu s druge strane, i može na put... Još, mujezin je, taj neće biti bez posla. Ima li u krajevima kamo idemo ičeg više nego munara? Krajevi kamo idemo... Gdje je to?... Mustafa meće ruku u džep. Vadi tespih od ćilibara i polahko, nijemo prebire bobke... Alija ga dugo posmatra ispod oka. Pa će najednom:

- *Imate pravo, babo-efendija.*

Šta reče ovaj? Ko ima pravo... je li to što mislim? Ići u muhadžirluk? A šta će drugo biti. Pa o tom govorimo... Nemoj se prebrzo radovati... Šta ako sad kaže „ali“, i u jednom trenu zamuti svu vodu...

- *Više nama Stambol neće pomoći... Ako nam ovdje više nema života, valja nam ići. Nema druge...*

Nisam krivo čuo... Rekao je da će ići... Odmah mi srce zatreperi... Misli isto k'o i ja. Bi šta bit' ne može. Da me nije stid, od sreće bih ruku poljubio vršnjaku svog sina... (17)

Ni Ismihana ne prihvata odlazak:

Krv mi se u žilama ledi od pomisli da ću sa očevine na kojoj sam rođena otići u nepoznat svijet. Sve i da su to mjesta sa kojih su potekli moji preci, za nas je sad to tuđina. Šta o Anadoliji znamo osim imena? O Istanbulu? Zar nam tamo može biti istinska domovina, nakon toliko vremena? Razum mi govori da ne može. Kao i to da sam sebi natovarila teret koji ne mogu ponijeti. (19)

U Izgijevom romanu vijest o predaji Bosne Dželal Hurmeta zatiče u Istanbulu.

Dželal Hurmet je bio u Istanbulu. Nakon Rusko-turskog rata, situacija u Bosni je uzavrela. Austro-Ugarska je, koristeći pometnju u Bosni, tražila da uspostavi sigurnost u zemlji. U biti, namjeravala se proširiti na Bosnu. Na kongresu održanom u Berlinu dogovoreno je da se Bosna i Hercegovina da pod patronat Austro-Ugarskoj.

...

Koliko god bilo teško prihvatiti, situacija je bila takva. Dželal Hurmet je otišao u Istanbul, kako bi doznao punu istinu i suprotstavio se okupaciji ili aneksiji.

...

Ponestajalo je nade koju je nastojao održati u pismima koja je slao u Sarajevo. Državi bile vezane ruke. Švabo stalno pronalazio izgovore. Kaže se: Nije vuk vuk dok za njim sto pasa ne laje. Baš tako bi. Austrijanci s jedne strane na pometnju huškali i Crnogorce i Hrvate, a s druge strane zapomagali kako pometnju valja zaustaviti... (90)

Munevera je suzama zalijevala onu šljivu u bašči. Klala je kurbane za Dželalov povratak i za spas Sarajeva, ali niti se Dželal ikad više vrati iz Istanbula, niti se Sarajevo ikad više vrati u stanje u kojem je nekad bilo. (91)

Odlučan da se vrati u Sarajevo, Dželal Hurmet nekoliko dana čeka u luci. Nalazi mjesto na brodu koji ide za Dubrovnik, i neposredno pred polazak saznaje kako su u Sarajevu pružili otpor austrijskoj vojsci, odbili da predaju grad, te kako su vođe otpora pobijene.

Dželal Hurmet je bio spominjan kao osoba koja je iz Istanbula organizirala otpor. I njega je čekala smrtna kazna. (97)

b) Egzil – trauma koja se ponavlja

Egzil je trauma koju višekratno preživljavaju protagonisti sva tri djela našega korpusa: kod Bubika je to odlazak iz Bosne, i u istoj generaciji, po grčkoj okupaciji Afyona, napuštanje tek stečenoga doma i odlazak u Konyu. Kod Firat prvo iskustvo muhadžirluka se vezuje za dedine priče o doseljenju Firuzovih predaka po padu Budima, drugo za Mustafino doseljenje iz Varne u Sarajevo, treće je dolazak Firuz-agine porodice iz Sarajeva u Istanbul, iz kojeg će se nakon jedne provedene zime preseliti u Bursu. U Izgijevom romanu pak, u vremenskom rasponu manjem od četrdeset godina, porodica i potomci Dželala Hurmeta prisiljeni su napustiti dom i domovinu i krenuti od nule u gotovo svakoj generaciji: Sarajevo – Haifa – Kajserija – Amman – New York – Sarajevo.

Kod Bubika će Salih odbiti ponovno napuštanje doma, imetka, ostat će sa željom da pruži otpor.

Hadži Salih-aga odlučno progovori, s onim Bošnjacima svojstvenim inatom:
 - *Ja ne idem. Ti povedi djecu, i Šerifu. Ja ću sačekat' đaura, s cjepanicom za vratima, mogu ući u kuću, al' ću i ja makar peterici dohakati. Yebi him maykom.*⁴⁷ (291)

O ponavljanju egzodusa kao usudu Bošnjaka govori i Bubikov napis "Dva majora", koji je zabilježio po kazivanju Reufa Džabića. Prilikom prve Titove posjete Turskoj, 1954. godine, u Titovoj pratnji dolazi i mladi major Reuf Džabić. Džabićeva porodica na samom početku Drugog svjetskog rata odlučuje iseliti iz Bosne, rasprodaju kuću i sav imetak, stvari šalju za Tursku, gdje je već odselio dio njihove rodbine. Onog jutra kada trebaju krenuti vozom prema Istanbulu, mladi Reuf, pod izgovorom da se ide pozdraviti s prijateljima, postavljen pred izbor između domovine i porodice, bira domovinu, bez pozdrava napušta porodicu na odlasku, kako bi se priključio partizanima. Reuf je tada po prvi put u životu s nekim podijelio priču o tome kako je odlazak najbližih posmatrao iz prikrajka na stanici, kako je gledao oca koji, premda voz kreće, neće da se pomakne sa papuče kupea, iščekujući da mu se sin pojavi u zadnjem trenu. Turski oficir kojemu je povjerio svoju priču bio je u to vrijeme major turske avijacije, Saffet Ural, Reufov tetič, utjecajni član Ataturkove Republikanske narodne partije, senator Burse i parlamentarni zastupnik, koji će već 1964. biti umirovljen u činu generala.⁴⁸ Pričao mu je o njegovoj Tidži, njegovoj ženi i saborkinji, "od koje je crpio sve tople i pozitivne emocije, čijim je prisustvom ispunio sve svoje praznine" (199). Ovdje prenosimo i dijelove zabilježenog razgovora dva majora:

- *Jesu svi ovdje?*
- *Jesu, samo Subhija nije mogla doći. S njom ćeš se vidjeti u Ankari.*
- *Hoćemo li pričati na engleskom ili francuskom? Kakav ti je bosanski?*
- *Sve može.*
- *A otac? Hoće li se htjeti susresti sa mnom?*
- *Ne znam. Dajdža je pokupio sav bošnjački inat i tersluk. A tu je i ona gorčina koja se nakupljala punih trinaest godina. I ljutnja na tebe.* (196)

Reuf u tom razgovoru, kritikujući oca koji odlučuje otići, daje upečatljivu sliku mentaliteta Bošnjaka, ali i mučnu ispovijest ratnika:

⁴⁷ Ovu bosansku psovku smo prenijeli onako kako je bilježi Bubik.

⁴⁸ Više o Saffetu Uralu v. <https://bgc.org.tr/ansiklopedi/ural-saffet-general-html>

Sve je rasprodao, i spremao se na muhadžirluk. Baš kao što su Bošnjaci listom činili prilikom austrougarske okupacije. Kao što su svi tvoji učinili, moja tetka, tvoj otac, svi koje sam ja smatrao kukavicama. Bošnjaci nikad nisu prihvatili da budu Jugosloveni. Uvijek su se uzdali u Osmanlije koje su im bile za leđima, oslanjali se na njih...

... A danas razmišljam, sad više toliko ne osuđujem one koji su otišli. Napatili su se i oni koji su ostali. Rat je strašno nemilosrdan, užasan. Sad mi je trideset i jedna. Nas dvojica smo od brata i sestre, vršnjaci smo. Ali ja izgledam stariji od tebe. Jer ti nisi doživio rat. Nisi palio hambare nedužnih seljaka, nisi im rušio kuće, tvornice, mostove, nikad se nisi susreo s preklinjućim pogledom mladića svojih godina dok mu pucaš u glavu. Nikada nisi upoznao gnušanje i mržnju u očima tebi sasvim nepoznatih ljudi koji ti upere mauzer u grudi. (197)

Reuf se nikada nije susreo s ocem. Drugu, nešto bolniju i manje osobnu perspektivu priče o iseljavanju Reufovih roditelja, Reufovoj odluci i kazni koju je na njega tim povodom primijenio Komitet, sagledavamo kroz svjedočenje Ferida Ride Buturovića.⁴⁹ Reuf Džabić je rođen 1925. u Mostaru, bio je član SKOJ-a od 1941. i KPJ od 1943, omladinski rukovodilac u Mostarskom odredu. Umirovljen je u činu kapetana bojnog broda, a 1993. HVO bojovnici ga protjeruju iz Mostara, tako da i sam iseljava u Tursku, gdje boravi do svoje smrti 24. 1. 2003. Po njegovoj oporuci, sahranjen je u Mostaru na Gradskom groblju Sutina.⁵⁰ U napomeni ispod ovog napisa Bubik navodi kako je Reuf umro šest dana nakon što je on zapisao njegovo sjećanje.

NAPOMENE O TRAGOVIMA BOSANSKOG JEZIKA U KNJIŽEVNOSTI EGZILA

Premda ova tema zavređuje posebnu pažnju i iziskuje detaljnu analizu iz koje će proizaći cjelovit rad, s obzirom na to da svojim radom tek otvaramo neka pitanja, mi ćemo ovom prilikom dati tek osnovne napomene o tragovima bosanskoga jezika u izabranom korpusu.

⁴⁹ Vidjeti: Ferid Rido Buturović, *Kuća mostarskog kadije, sjećanja SKOJ-evca, ilegalca i partizana*, dostupno na https://www.bookrix.com/book.html?bookID=lqb4bf34a568475_1464362493.5943970680#0,414,13788,22-23. Dostupno na dan 30. juna 2020.

⁵⁰ Slijedeći informacije iz Bubikova napisa, došli smo do Reufovog i Hatidžinog sina Milija Džabića, koji u trenutku pisanja ovog rada živi u Švedskoj. Zahvaljujemo mu za dodatne podatke koje smo ovom prilikom dobili.

Već smo u gornjem tekstu, u priči *Teferič* Džemila Kavukčua, uočili primjer upotrebe leksičke jedinice bosanskog jezika, koja je ključ zapleta njegove priče, priče o egzilu i spoznaji vlastite drugosti. Kavukču u svojoj priči pored lekseme *teferič*, kao markere identiteta njegovih junaka, upotrebljava i lekseme *kuka* (5) i *šarage* (11), prisutne u jeziku njegovog junaka Samija, te spominje pjesmu “Ašikuje Adem-aga” (13, 14). Kod Bubika pronalazimo više primjera upotrebe leksičkih jedinica i sintagmi bosanskog jezika, najčešće upotrijebljenih u upravnom govoru, zabilježenih turskom latinicom, onako kako ih zapisivač Bubik čuje. Bubik u podnožnoj bilješci ili u zagradi daje “prijevod” ili “tumačenje” bosanskih leksema i sintagmi. Najčešće su to psovke (koje u „prijevodu“ eufemizira u značenju „da im mater“).

- *Yebi him maykum posrati pas (Anasını ettiğimin köpek pislikleri – doslovno: „pasja pogan, da im majku“)* (133)
- *Nemoj bogati (Yapma Allah aşkına)* (176, 290)
- *Zamnom! (Beni izleyin – doslovno: slijedite me)* (295)
- *Goriy stasyona bogami! (İstasyon yanıyor Vallahi – Gori stanica, bogami!)* (318)

U oslovljavanju:

- *Stara (İhtiyar)* (291)
- *Matti (mati, mama)* (292)
- *Dabarka (Bizim oralari anlat Dabarka!- dedi Salih Ağa... Dabar Luboviç'lerden Şerife Hanımın köyü idi. Trebinye iline bağlı, Dalmaçya sahillerinde şirin bir köy... – Pričaj mi o našim krajevima, Dabarko! – reče Salih-aga... Dabar je bio selo Şerife-hanume od Ljubovića. Slatko selo na dalmatinskoj obali u Trebinjskom srezu)* (307)

Glagoli i glagolske imenice:

- *Çuvaye: Hazıra dağ dayanmaz. Bir an önce üretici olmak ve çuvaye (korumak) şart. (Ne oslanja se brdo na gotovo. Nužno je čas prije postati produktivan i čuvanje (čuvati, ştedjeti).* (304)
Çeşme akarken doldurmak lazım. Biz buraya üç beş altınla geldik. Çuvayte (Koruyun). Treba napuniti (vode) dok teče. Mi smo ova-mo došli sa nekoliko zlatnika. Čuvajte. (308)

Turcizam adaptiran u bosanskom jeziku:

- *Dayıca (Dayı – dajdža)* (298)

Atributivna sintagma čije su sastavnice hibrid – bosanska punoznačnica s turskim sufiksom i turska punoznačnica:

- *Kırs'lı (haçlı) bayrak* (zastava s krstom) (298)

Primjer upotrebe bosanske lekseme u drugoj genitivnoj vezi s turskom leksemom:

- *Uştupak sahanı (sahan uştıpaka – Lokma üzerine sarımsaklı yoğurt ve kızgın tereyağı dökülen bir Boşnak yemeği – bošnjačko jelo – uştıpci prelive ni kiselim mlijekom s bijelim lukom i ucvrkanim maslom)* (12).

Navedeni i brojni navedeni primjeri uočeni u odabranom korpusu zahtijevaju širu lingvističku analizu. No, ovim radom mi smo tek otvorili neka pitanja i truditi ćemo se i dalje pronalaziti odgovore. Naša nastojanja će biti ispunjena ukoliko ovaj rad bude poticaj drugim istraživačima da se posvete traganju za odgovorima na otvorena pitanja.

LITERATURE OF EXILE AND EXILE IN LITERATURE: BOSNIAKS IN TURKEY

Summary

The number of descendants of Bosniak migrants in Anatolia has led us to examine the issue of existence of literature of exile in this community, as well as the theme of Bosniak migration to Turkey in literary texts.

This paper presents biographies of authors of Bosniak origin and indicates elements of literature of exile in their work: Mehmet Ruhi Turan (1900-1981), Ahmet Cemil Miroğlu – Asri (1907-1971), Memduh Cumhuri (1947-2018), Cemil Kavukçu (1955-), Yavuz Bubik (1940-). The corpus also includes the novels *Gözüm Yaşı Tuna Selidir Şimdi* by Selm Fındıklı and *Cüda* by Halil İbrahima Izgi – authors whose biographies include no information about their Bosniak ancestry, but their novels focus on migration of Bosniaks to Anatolia and Ottoman-governed Palestine.

Stories about the circumstances that led to migration, about the trauma of leaving home, about otherness, identity, hopes for return, nostalgia – more than a century later, after the loss of even the Bosnian linguistic identity, speak through literary text in the Turkish language.

Key words: Bosniaks in Turkey, exile, repeated exile, return, identity, nostalgia.

IZVORI

Bubik, Yavuz, *Kırkta Bir*, vlastita naklada, Bursa, 2003.

Büyükarşlan, Hülya, *Asrî Divanı (İnceleme-Metin)*, Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Eski Türk Edebiyatı Bilim Dalı, neobjavljeni magistarski rad, Manisa, 2015.

Cumhuri, Memduh, *Tuna ile Hasbihal*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul, 2012.

Cumhuri, Memduh, *Vuslat*, İstanbul, 2019.

Fındıklı, Selma, *Gözüm Yaşı Tuna Selidir Şimdi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2005.

Fındıklı, Selma, *Gözüm Yaşı Tuna Selidir Şimdi*, Sel Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul, 1997.

- İzgi, Halil İbrahim, *Cüda*, Erdem Yayınları, İstanbul, 2016.
- Kavukçu, Džemil, *Teferiç i druge priče*, Connectum, Sarajevo, 2014.
- Turan, Mehmet Ruhi, *Notlarım*, Hazırlayan Mehmet Ruhi Yılmaz, Emin Yayınları, Düşünce Kitabevi, Bursa, 2019.

LITERATURA

- Bandžović, Safet, *Bošnjaci i deosmanizacija Balkana – muhadžirski pokreti i pribježišta „sultanovih musafira“ (1683–1875)*, Vlastita naklada, Sarajevo, 2013.
- Bandžović, Safet, *Deosmanizacija Balkana i Bošnjaci: ratovi i muhadžirska pribježišta (1876-1923)*, Vlastita naklada, Sarajevo, 2013.
- Bandžović, Safet, *Bošnjaci i Turska: deosmanizacija Balkana i muhadžirski pokreti u XX stoljeću*, Vlastita naklada, Sarajevo, 2014.
- Bandžović, Safet, *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2006.
- Bjelevac, Abdurezak Hifzi, *Pod drugim suncem*, BH Most, 1998.
- Duraković, Esad, *Poetika arapske književnosti u SAD*, Arabica ZID, Sarajevo, 1997.
- Emgili, Fahriye, *Yeniden Kurulan Hayatlar: Boşnakların Türkiye'ye Göçleri (1878-1934)*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2012.
- Gündüz, Tufan *Alahimanet Bosna – Boşnakların Osmanlı Topraklarına Göçü*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2012.
- Lewis, Geoffrey, *Turkish Language Reform: A Catastrophic Success*, Oxford University Press, 1999.
- Nametak, Alija „O narodnim poslovicama sačuvanim kod naših iseljenika u Turskoj“, *Rad XVII kongresa Saveza udruženja folklorista Jugoslavije*, Poreč, 1970, 545-549.
- Nametak, Alija, „Gledanje službene Turske na pjevanje narodnih pjesama u Bosni“, *Narodno stvaralaštvo - folklor (Beograd)*, sv. 1-4, Beograd, 1962, 244-245.
- Nametak, Alija, „Interpretacija epskih narodnih pjesama kod bosansko-hercegovačkih iseljenika u Turskoj“, *Rad XV kongresa Saveza udruženja folklorista Jugoslavije*, Jajce, 1968, 143-149.
- Nametak, Alija, „Jedna neštampana pjesma o Smailagi Čengiću i tradicija o Čengićima“, *Rad XI-og kongresa SUŽFJ u Novom Vinodolskom*, 1964, 145-151.

- Od bešike do motike – narodne lirske i pripovijedne pjesme bosansko-hercegovačkih Muslimana*, sabrao Alija Nametak, vlastita naklada, Sarajevo, 1970.
- Osman Aziz, *Ago Šarić/Bez nade*; Izabrana djela, Knjiga I, Biblioteka „Kulturno naslijeđe“, Svjetlost, Sarajevo, 1980, v. Muhsin Rizvić, „Osman Aziz na raspuću dva svijeta“, 7-43.
- Peco, Asim, *Govori Istočne i Centralne Hercegovine* (Asim Peco, Izabrana djela I-VI), Knjiga I, Bosansko filološko društvo, Sarajevo (suizdavači ANUBiH i Bemust, Sarajevo), Sarajevo, 2007.
- Sarajlić, Šemsudin, „Danica je čekala mjeseca“, *Gajret* IV/1911, u nastavcima od broja 1 do broja 4.
- Sarajlić, Šemsudin, „Razija“, *Behar* VII/1906 (objavljivano u nastavcima od broja 7 do broja 22), te kao posebno izdanje 1908.
- Şirin, Hatice, „Dil Devriminin Melez Sözcükleri ve ‘Bağnaz’ Üzerine“, *Türk Dili*, Mayıs 2019, 12-20.

Internet izvori:

- Buturović, Ferid Rido, *Kuća mostarskog kadije, sjećanja SKOJ-evca, ilegalca i partizana*, https://www.bookrix.com/book.html?bookID=lqb4bf34a568475_1464362493.5943970680#0,414,13788, Dostupno na dan 30. juna 2020.
- <https://divanmakam.com/wiki/memduh-cumhur.4491/>
- <https://bgc.org.tr/ansiklopedi/ural-saffet-general-html>